ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

1906

№ 2 (168) XVI ՏԱՐԻ ՓԵՏՐՈՒԱՐ 1906

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

Հ. Յ. Դ. ԲԻՒՐՕՅԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
A.R.F. BURO LIBRARY

ՍՈՒԼԹԱՆԱԿԱՆ ԵՐԱԶՆԵՐ

Հանգստացած շրջապատող աւերակների գերեզմանական լռութեան գրկում, հպարտ իր արիւնոտ ձեռքերի հրաշակերտած ստրկութեամբ, Մեծ Մարդասպանը, որ միաժամանակ մեծ Համիսլամականն է մահմեդական աշխարհում, նւիրւած է նոր և „սրամիտ" ծրագիրների իրականացման...

Բազմատեսակ և յանդուգն են Իլդըզ Քիօսքի գաղտնարաններում մշակւող համիդեան ծրագիրները.— Համիսլամական շղկապ բոլոր երկրների մուսուլմանների մէջ, մի թագաւորով, որ սուլթանը պիտի լինի, մի կենտրոնով, որ Ստամբուլն է. վերադարձ Հիւսիսային-Աֆրիկայի, Եգիպտոսի, Կովկասի, նոյնիսկ հնդկական մահմեդականութեան դէպի սուլթանականութեան գիրկը. միացումն Ստամբուլեան խալիֆայութեան գայխօնի տակ՝ բոլոր մահմեդական աղանդների՝ սիւննիների և շիաների՝ առանց որևէ քաղաքական խտրութեան. Շահի, գահակալ խաների և այլ սուլթանների խոնարհումն պօլսական վեհապետութեան առջև, և այլն և այլն:

Մի վեհապետ, մի խալիֆ, մի կենտրոն...

Եւ այդ ներոնամիտ ոճրագործը, որ իր խենթ յափշտակութեան մէջ չի նկատում կամ չը նկատել է ձևանում, թէ իր 30-ամեայ ամօթալի թագաւորութեան ժամանակ՝ Օսմանեան պետութեան մի երրորդ մասը՝ արդէն խլւած իր արիւնոտ ճանկերից՝ դարձել է անկախ և անջատւած երկիր, որ իր աւերիչ ըեժիմով սպառնում է նոր հատւածներ կազմել Բալկանի և Փոքր-Ասիայի սահմանների վրայ, հիւանդոտ յափշտակութեամբ երազում է տիրանալ այն գեղանի երկրին, որ Կ ո վ կ ա ս անունն է կրում, որը երբեմն սուլթանական թագի մարգարիտն էր, այժմ մարգարիտ՝ ցարական թագի, սգաւոր և անփայլ թէ մէկ, թէ միւս թագի վրայ...

Քաղաքական այդ ցնորքը, երկար տարիներ թաղնւած վեհապետական դիւանի մէջ, այսօր՝ ռուսական ընդհանուր դժբախտութեան սև օրերին, հանդէս է գալիս ոչ միայն իբրև տենչանք, այլ և իբրև „մշակւած ծրագիր", ձգտող դէպի իրականացումն, փափագող տեղաւորւելու մահմեդական „ազգասէրների" գլխի մէջ, իբրև քաղաքական պրոգրամ, նորագոյն մուսուլման սերունդների ոգևորութեան առատ աղբիւր...

„Երզրումի շրջանից զօրք մտցնել Անդրկովկաս, առաջ խաղալ դէպի Կարսի, Երևանի, Գանձակի և Բագուի նահանգները, ոտի կանգնեցնել տեղական մուսուլման ազգաբնակութիւնը և միացնել այդ երկիրը Օսմանեան պետութեան"— ահա սուլթանական նորագոյն երազ — ծրագիրը, որի մասին թէև ոչ մանրամասն, բայց որոշ տեղեկութիւն ունեն թէ՛ Կովկասեան շտաբի մէջ, թէ Պետերբուրգ, թէ՛ Լոնդոնի արտաքին գործերի մինիստրութեան մէջ, թէ Բերլին, ինչպէս վկայում են անպաշտօն ակնարկները, և որի շուրջը վաղուց փըսփըսուկներ են լսւում Կովկասեան թիւրք պօլիտիկոսների շրջանում, ներշնչւած Կ. Պօլսից, անթիւ և անպատ էմիսարների միջոցով...

Այդ յանդուգն ծրագիրը թևեր առաւ այն յիշատակելի օրերին, երբ Ցարի հաւատարիմ զօրաբանակը ինչպէս գառնանամուտի ձիւն հալւում էր եապօնական գրոհի առջև, անսովոր ճակատամարտների այն ծանր շրջանում, երբ ապշած ու զարմացած մարդկութեան աչքերի առջև իր այլանդակ մերկութեամբ հանդէս եկաւ ռուսական զինւորականութեան անկազմ, անկերպարան վիճակը, նրա դասական անկարողութիւնը՝ դիմանալու կազմակերպւած թշնամու գիտակցական հարւածներին: Անյաղթելի զինւորականութիւնը այլևս չը կար: Իսկ Ցարիզմը առանց զօրքի՝ մի շւաք է, քաղաքական սնգոյր, որ չի դիմանում ոչ արևին, ոչ անձրևին... Արտաքին փ շ ր ո ց ի ն յաջորդեց ներքին ցնցումը— յեղափոխական մարտը իր ամբողջ ոյժով ու յափշտակութեամբ, և մեծանուն ու անյաղթելի միապետութիւնը, որից դողում էր մահմեդական հարևանութիւնը՝ հարաւի սահմաններում, ակնյայտ դարձաւ իր ամբողջ նեխւածքով, կազմւածքի այլանդակ վէրքերով, թարախակալ, վարակիչ և մահաբեր...

Ցարիզմի բթամիտ քաղաքականութիւնը՝ կովկասեան թուրքերի շարժումով հակա—յեղափոխական մի զսպանակ պատրաստել հայկական վերանորոգիչ պահանջների դէմ, որի արդիւնքն եղաւ Արեան տարին Կազբէկի և Արարատի ստորոտներում—աւելի ևս սիրտ ու ոյժ տւեց սուլթանական ծրագրին: Արիւնը քաղաքական ծրագրների աւազան դարձաւ: Թուրքերի հակահայկական ըմբոստութիւնը ցարի համար հակայեղափոխական շարժումն էր, իսկ սուլթանի համար՝ համիսլամական տիրապետութեան նախադուռն: Եւ այսօր նոյն այն

մուլթ Թուրք „պօլիտիկոսները“, որոնք անասնացած բիւրօկրատիային հաւատացնում են, որ „հայկական կոտորած“-անելով, նրանք մի նպատակ միայն ունեն՝ ծառայել ցարի գահին, այլ շրջաններում և այլ անձանց հաւատացնում են, որ հակահայկականութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ յարդարումն այն ճանապարհի, որով պիտի անցնի սուլթանական զօրքը, Կովկասը՝ Մեծ-Խալիֆին վերադարձնելու համար:

Ե՞րբ կը գայ այդ վճռական ժամը, երբ կը հնչէ խորհրդաւոր զանգը:—Այդ սուլթանն էլ չը գիտէ: Երբեմն „վճռական ժամը“ յետաձգւեց Պորտսմուտի անսպասելի հաշտութեամբ: Քիչ յետոյ, երբ համառուսական ներքին փոթորիկը բռնկեց և հարաւում տեղի ունեցաւ Բագւի և Նախիջևանի „կոտորածը“—Իլդըզ-Քէօշքի մեծաւորը դարձեալ շփեց իր ոսկրացած թաթերը: Սակայն այս անգամ էլ բերկրանքը երկար չը տևեց—Անդրկովկասի ամբողջ տարածութեան վրայ „կոտորածը“ կերպարանափոխւեց „ընդհարման“ և թաթար խուժանի հանդէպ հպարտօրէն բարձրացաւ յեղափոխական մարտիկ բանակը, որ այլ ևս չի փախչում, այլ փախցնում է, որ չի ընկճւում, այլ ընկճում է...

Այդ հպարտ, անձնւէր, ազատութեան հեռանկարով յափշտակւած յեղափոխական բանակը—Թող լաւ յիշեն բռնաւորները — ընկճւելու տրամադրութիւն չ՚ունի երբէք և ոչ մի պարագայի դիմաց: Եւ „վճռական ժամին“—ենթադրենք մի վայրկեան—երբ սուլթանական զօրքերը կը մօտենան Կովկասի սահմաններին և Թիւրք ազգաբնակութեան ականջին կը հնչէ ա պ ս տ ա մ բ ո ւ թ ե ա ն կոչը, այդ դժբախտ օրերին և այդ դժբախտ փաստի դիւթական ազդեցութեան տակ՝ այսօրւան ցիրուցան, նոյնիսկ հակադիր ոյժերը, հայ, վրացի, ռուս, որոնց մինչև այժմ անկարելի եղաւ շաղկապել տ ե ղ ա կ ա ն մուսուլմանական շահատակութիւնների դէմ, ձեռք ձեռքի տւած, միակամ և միաձոյլ՝ գրոհ կը տան դէպի վատթարագոյն թշնամին, որ երազում է այդ գեղանի երկիրը վերադարձնել մօնգօլական տիրապետութեան և հարեմապաշտ գաղափարների առջև խոնարհեցնել ներկայի հսկայական շարժումը, տանջւող ժողովուրդների խընկելի ազատամարտը:

Մեր կռիւը ազատագրական ն ե ր ք ի ն կռիւ է, որ ձգտումն ունի վերանորոգել համայն Ռուսաստանի հետ և Կովկասի քաղաքական ու տնտեսական կազմը: Անջատման ծրագիր չ՚ունեն ոչ Հայկական նահանգները, և ոչ էլ Վրաստանը: Եւ եթէ ն ե ր ք ի ն կռիւը մինչև այժմ միացրեց մ ի մ ի ա յ ն յեղափոխական տարրերը, ա ր տ ա ք ի ն դժբախտութիւնը և քաղաքական մեծագոյն ա ղ է տ ը, որպիսին սուլթանական տիրապետութեան հեռանկարն է, կը շաղկապէ ց՚այժմ անտարբեր, հակադիր, նոյնիսկ ոսոխ տարրերը, մղելով բոլորին դէպի ընդհանուր վտանգի դաշտը, դէպի բոլոր ժողովուրդների ազատութեան դարաւոր թշնամին: Մեծ դժբախտութիւնը շաղկապման մեծագոյն ոյժն է:

Ազատութեան նահատակների արիւնով ցօղւած Կովկասեան հողը՝ ըմբոստ է այժմ: Ցարիզմի դէմ մարտնչող ժողովուրդները՝ սուլթանականութիւնը տանել չեն կարող, չեն կամենայ, լսել անգամ չեն ուզի: Նիկոլա՚ չ՚ուզողը, Համիդ չի ուզենայ: Եւ այն ձեռքերը, որոնք բարձրացան Պլեվէի, Գօլիցինի, Անդրէևի և Նակաշիձէի վրայ՝ նրանք տասնապատիկ ոյժով ու սոսկումով գնդակ ու կրակ պիտի թափեն այն սև ոյժերի գլխին, որոնք պիտի տանեն ու տարածեն Շաքիրի, Նազըմի և Ջէքիի ուրուականները, նշանակը Օսմանեան անարգ բռնապետութեան...

Անդառնալիօրէն անցան այն „միամիտ“ ժամանակները, երբ հպատակ ժողովուրդները խաչով, խաչվառով էին ընդունում բռնապետների բանակները: Ժամանակը անողոք դատագիրքն եղաւ: Ոչ միայն սուլթանների կիսալուսինը, որ այսքա՛ն դարերից ի վեր սուգ ու շիվան է տարածում իր ամբողջ երկրի վրայ, այլ նոյնիսկ քրիստոնեայ ցարերի եռագոյն դրօշակը, որ սրանից հարիւր տարի առաջ խանդաղատանքով գրկւեց Կուրի և Երասխի ափերին, ըմբոստ դիմադրութեան փոթորիկ կը յարուցանի, երբ փորձի ծածանել ժողովուրդների գլխին՝ պ է ն ք ի ու զ օ ր ք ի ո յ ժ ո վ: Տիրապետութեան համար այժմ այլ պայման է պահանջւում նոյնիսկ փոքր-Ասիական սահմանների վրայ—ժողովուրդների տրամադրութիւնը, նրանց բարեհաճ վերաբերմունքը դէպի եկւոր իշխանաւորը, դէպի տիրապետութեան ներկայացուցիչը:

Ո՞ւր է այդ բարեհաճ տրամադրութիւնը: Նա թաղւած է արեան մէջ, դիակների կոյտերի տակ և կնքւած համաժողովրդական սուգի անմոռաց մեղեդիներով: Ժողովրդական երևակայութեան առջև, հսկայական ժայռի նման, կանգնած է արեան Տասնամեակը, իբրև ատելութեան ու ոխի, թշնամանքի ու մարտի յաւիտենական յուշարձան: Նա շատ ե ր ա զ ն ե ր ի դերև կը հանէ:

Խիզախ, բայց անմիտ երազներ, որոնք պէտք է թառամեն նոյն քարացած ուղեղի և նոյն շրջանի մէջ, ուր նրանք ծնունդ առան: Սուլթանական որևէ ծրագրի համար, միշտ մահաբեր, միշտ ստրկացնող, միշտ հակաքաղաքակրթական, չը կայ այլ ևս նպաստաւոր հող ոչ մի տեղ, նոյնիսկ ցարերի լուծին ենթակայ երկրի մէջ: Համայն ըմբոստացումը կը լինի համիդեան ձգտումների միակ պատասխանը, նրա քաղաքական երազների միակ „մեկնաբանութիւնը“... Ժողովուրդները, նոյնիսկ կիսաստրուկ, դէպի ազատութեան կենսատու աղբիւրն են ձգւում, և երբէ՛ք դէպի այն մահաբեր անապատը, ուր թագաւորում է մօնգօլեան մտքի ստեղծած վատթարագոյն ռեժիմը—սուլթանականութիւնը...

Հ Ա Յ Ո Ր Դ Ի Ն Ե Ր Ը

Թ

ՄԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Եւ Սամուէլ մը ընդերկար մենախօսեց գիշերուան ժամերուն մէջ կանգուն՝
Ձայնը դողդոջ էր, սիրտը սիրով լեցուն, աչուըները մոխրապատ և ինք իր գաղափարէն գեղեցիկ՝
Նայուածքներէն և արցունք կը հոսէր և կայծեր կ'արձակուէին և հոգին շքեղօրէն Ցեղին հոգին էր,
Եւ այսօր կուգէր իր տառապանքին և զոհը ըլլալ և իր իդէալին հերոսը միաժամայն...

„Հայրենիքիս վրէժին խօսքերը և տառապանքիս տարիները ուղեղիս մէջ՝
Քալե՜ցի և քալե՜ցի, յոգնած, ըմբոստ, ճշմարտախնդիր և մինակ,
Արիւնի քաղաքներէն ուրիշ քաղաքներ և գիւղերէ ի գիւղ...:
Ձայն չի կար: Մեռելութիւն ամէնուրեք և աւերակներ լեռնակուտակ,
Ամէն երդիք իր սիւնին վրայ կործանուած՝ և ամէն աղբիւր իր երջանիկ երգին...
Արտավայրեր արիւնով ոռոգուած՝ և հնձաններ գերեզմանոցներու նման,
Ճամբաներուն վրայ ոսկրերու լաց ու կոծ՝ և այրիներ՝ և գառնադէմ յուսահատներ,
Անագորոյն օրէնքին դէմ ըմբոստներ՝ և ջախջախուած նորածիններ գետեզերքի քարերուն դէմ...
Արդարութիւն պաղատողներ՝ և ուրիշներ որ տակաւին խաչափայտերու կը փաթթուին...
Գիւղնե՛ր և գիւղնե՛ր որոնց գլուխները միայն մոխիրներէն դուրս է ցցուած՝
Հունձքերուն վրայ դիա՜կներ, աւազաններուն երեսը և դիա՜կներ իմ սարսափահար աչքերուս տակ...
Շղթայակապներ բանտին դռներուն քով և մեռելներ յամառող պատերուն դէմ կանգուն...
Կիսամեռներու ձեռքեր՝ դեռ կեանքին արեգակը դառնութեամբ աղե՜րսող,
Ուրիշներ որ կուզէին դեռ ապրի՜լ մահուան ճանապարհէն ալ անդին...
Եւ ուրիշներ սիրուած հողին համար անգամ մը ալ իրենց արցունքը վար կուլային..."

„Ո՜վ անեզրութի՜ւն դիակներու ի՜նչ չափով քեզ կրնայի չափել,
Արիւն է որ կը բուրէ և ես թափառականս, արիւն է որ կը շնչեմ...
Եւ աչքերս տխրաքայլ, ո՞ր ժամանակէն ի վեր, կարմիր հողին կը կպչին...
Մարդ չէ ծնած այստեղ կարծես և ոչ ալ մարդ է մեռած՝
Այլ չարաշուք բնութիւնն է որ իր կողէն դիակներ է դուրս նետեր...
Եւ երկինքը իր աստղերէն վար իր արիւնն է որ մեր բոլորին վրայ կը տարափէ...
Տար տարուան ճանապարհո՞րդ, ո՞ւր եմ այսօր, ո՞ւր է ճամբաս,
Ո՞ւր է տունս, ո՞ւր վերադիրս, ո՞ւր է լապտերն իմ սարսափի...
Նպատակիս պարտուեցա՞ւ թէ արժանի չեմ անոր խօսքին...
Ի՞նչ կնճիռ է այս կնճիռը որ ճակատիս վրան ակօսուեցաւ,
Խղճի խայ՞թն է որ փորեց զայն թէ ժամանակն բռնակալ...
Ո՞ւր են այն փարոսները որոնց լոյսերէն գինովնալով հասայ եկայ,
Ե՞րբ մարեցան: Ո՛չ, դեռ կը վառին, յառաջացի՛ր, դեռ կը վառին,
Ըսին ինծի: Ջուրի ձայն մը, կը ճանչնամ քեզ սարսափահար Եփրատն ես դուն,
Ահաւասի՛կ Վանայ ծովը:—Յառաջացի՛ր, ըսին ինծի, Արարատէն ալ անդին..."

„Ամայութի՜ւն, ամայութի՜ւն, վերջապէս քու փոթորկիդ թափն իմացայ...
Ահաւասի՛կ կեանքի ձայներ, պայքարի փայլ և դիակներ օդերուն մէջ...
Ահաւասիկ կռուին շեփորը, ո՜վ Մասիս որ ալ ծաղէդ կ'արձագանգուիս...
Եղբա՛յք ուրեմն պատանքներդ անցեալներու սուգերուն մէջ բաժնելէն,
Եւ թո՛ղ գլխեդ անցնող ամպերն՝ աչքերուդ արիւնը ցամքեցնե՜ն...
Նոյն Ցեղն է՝ որ աչքի եկաւ, նոյն ցեղն է՝ որ կը զարնէ՛, նոյն ցեղն է որ այսօր կ'ապրի,
Եւ ի՜նչ նախճիր, ի՜նչ սրածում, ի՜նչ յաղթական ճակատամարտ...
Ի՜նչ պաղատանք, ի՜նչ բռնութիւն թշնամիին անասնական խաժամուժէն...
Եւ եղբայրներս են որ կը ձայնեն: „Գթութիւնը մենք չե՛նք ճանչնար, միայն վրէժն է՝ ճշմարիտ":
Ցեղի՛ փառքը, ձե՛զ ապագան, ձե՛զ պատմութիւնը ովկեան,
Տար տարուան արիւն ունի՛նք մեր Ցեղին քով ծովացած,
Եւ այսօր է՝ որ ողբեցինք մեր ճակատին մութն ստրկութեան,
Արշալոյսներ պիտի ծնին, ծաղկապատ՜ններ, ձեր ճակատները պսակող...
Եւ Հայրենիքն ահաւասի՛կ ձեզի ղրկեց իր չորս ծայրէն իր զաւկները գինովնալու,
Հարուածեցէ՛ք, հարուածեցէ՛ք, մինչև որ Արդարութիւնը ձեզ բոլորդ համբուրէ..."

„Ո՞վ էք դուք որ այս գիշեր կ'ունկնդրէք մենախօսիս վշտերուն,
Մտածումիս մէջ իմ ամօթէս ես սկսայ կատաղութեամբ արտասուել...
Ո՞ւր կ'երթաք, ո՞վ էք դուք, եղբա՞յր, ընկե՞ր, թէ զինակի՞ց,
Օ՜, ես ալ ճանչցայ Տառապանքը, ո՞ւր կ'երթաք, զիս ալ առէ՛ք, զիս ալ տարէ՛ք ձեզի հետ..."

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

ՀՐԱՄԱՆ ԲԵՆԴԵՐԵԱՆ ԳՆԴԻ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԻՆ

Առաջ ենք բերում այդ պատմական կոչի ճիշտ թարգմանութիւնը, իբրեւ ապացոյց, թէ որքան սեւ ու նենգամիտ պրոպագանդ է մղւում Կովկասում՝ զօրքի մէջ: Սա բազմաթիւ վկայագրերից մէկն է միայն, եւ տարաբախտաբար, ինչպէս մեզ, ներշնչուած բարձրից, այն գործակալների կողմից, որոնք փորձել են հրատարակել եւ բազմել...

—

Բենդերցիներ!

Սօցիալ-յեղափոխականները այնտեղ դադարեցին աչքակապուկ խաղալ: Իրենց ծրագրներում—որ նրանք ցրում են ամեն տեղ, բոլոր միտինգներում—նրանք յամառութեամբ պահանջում են հանրապետութիւն: Դա նշանակում է՝ կորչի ցարը: Կորչի այն ցարը, որ հոկտեմբերի 17-ին մանիֆեստով ժողովրդին լիակատար ազատութիւն տուեց, որ յանձնեց ժողովրդին իր բոլոր իշխանութիւնը: Այն ցարը, որ իրեն վերապահեց ոճրագործներին ներելու և պետական դումայի մշակած օրէնքները հաստատելու իրաւունքը միայն: Ու այդպիսի ցարին նրանք կամենում են գահընկեց անել: Ի՞նչ բանի համար. որպէսզի իրենք յափշտակեն իշխանութիւնը:

Եւ ո՞վքեր են կանգնած սօցիալ-յեղափոխականների գլխին: Այդ դուք ինձանից աւելի լաւ գիտէք. բայց մի քանի ռուսներից՝ այստեղ Բաքւում ամենից շատ աշխատում են վրացիները, հայերը, հրէաները... Ու բոլոր այդ մարդիկ մի բան են միայն ուզում,—օգտուելով Մայր-Ռուսաստանի դժուարին վիճակից՝ աշխատում են առանձին թագաւորութիւն կազմել: Արդէն այժմ իսկ Գուրիայում կազմակերպուել է անկախ կառավարութիւն...

Յիշեցէք՝ թէ ի՞նչ են գրում յեղափոխականները իրենց բոլոր թռուցիկների, բոլոր լրագիրների ճակատին—„Պրոլետարներ բոլոր երկիրների, միացէք“... Ի՞նչ է նշանակում դա. այն, որ նրանք հայրենիք չեն ճանաչում, որ յանուն իրենց գործի նրանք կամենում են Ռուսաստանից նորանոր նահանգներ անջատել: Այսօր կը բաժանուի Կովկասը, վաղը լեհական-թագաւորութիւնը, ապա Ֆինլանդիան, որից յետոյ Աւստրիան կը նուաճէ Վօլինի և Պօդօլի նահանգները, Ռումինիան՝ ձեռք կառնէ Բեսարաբիան, Ճապօնիան չի ննջի ու Չինաստանի հետ միասին կը տիրեն Սիբիրը, ապա հետզհետէ կ'անջատուին Բուխարան, Խիվան... Ի՞նչ կը մնայ մեր Մայր-Ռուսաստանից: Մտածելն անգամ սարսափելի է...

Յիշեցէք թէ ի՛նչ աւերութիւններ են անում յեղափոխականները... Սպանութիւնները յաջորդում են սպանութիւններին... կոտորում են ոչ միայն կայսրի հաւատարիմ ծառաներին, այլ և այն ամենքին, որոնք պաշտպան են կանգնում արդարութեան. ով համարձակւում է դուրս գալ նրանց դէմ՝ նրան հալածում են. բռնութեամբ ներս են խուժում տպարանները և սպանութեան սպառնալիքներով ստիպում են ընդդիմախօսական յօդուածներ տպել... Վերջապէս դիմեցին վերջին միջոցին: Սպառնական ճանապարհով երկաթուղիների, պօստ-հեռագրատների գործադուլ կազմակերպեցին... Դուք ինքներդ ամբողջ ամիսներ մի տող անգամ, մի կոպէկ անգամ չէք ստանում ու հնարաւորութիւն չունէք ձեր մասին լուր հաղորդել ձեր սիրելիներին... Գործադուլների պատճառով դուք ներքնակներ ու բարձերեսներ չունեցաք, որովհետև մթերային փոխադրութեան ուղարկած բեռները Թիֆլիսից անկարելի եղաւ ստանալ... Նայեցէք՝ թէ ի՛նչ են կատարում կայարաններում... շաբաթներով մարդիկ նստում, սպասում են... Երեխաները հիւանդանում, մեռնում են քաղցից և ցրտից, իսկ չարագործները ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձնում... Երկաթուղիները չեն աշխատում, ամեն տեղ դադար. աղքատ մարդը հնարաւորութիւն չունի ո՛չ մի տեղ կոպէկ անգամ աշխատել, իսկ բոլոր ապրանքների գները բարձրացել են չափազանց: Տեղեր կան, ուր նաւթի գրւանքան արժէ 10 կոպէկ, իսկ նրանք ամենուրեք ապացուցում են՝ թէ իրենք ժողովրդի հոգատարներն են... ահաւասիկ ի՛նչպիսի հոգատարութիւն..

Բայց այդ գործադուլ անողները ամենից շատ վնաս են հասցնում կառավարութեան. երկաթուղիներից, պօստ-հեռագրատներից օգտուելու անհնարութեան պատճառով անկարելի է նախապատրաստական կարգադրութիւններ անել պետական դումայի բացման համար... Յեղափոխականների նպատակն է պետական դումայի բացումը արգելել, որովհետև նրանք հանրապետութիւն են ուզում: Չը կարծէք թէ գործադուլ են անում բոլոր ծառայողները: Ոչ, ահագին մեծամասնութիւնը չէ կամենում գործադուլին մասնակցել, որովհետև կառավարութիւնը կատարել է նրանց խնդիրքը, տալիս է աւելի ռոճիկ... գործադուլ են անում շատ քչերը և միւսներին ասում. „գործադուլ արէք մեզ հետ միասին, այլապէս ձեզ կսպանենք“... Ահաւասիկ ինչպիսի միջոցներով են յեղափոխականները գործադուլներ յաջողեցնում... միայն թէ հասնեն իրենց նպատակին:

Իսկ կարդում է՞ք արդեօք նրանց թռուցիկները կամ նրանց լրագիրը՝ „Բադու“ անունով: Ամեն ինչ սուտ է...Յիշեցէ՛ք, հոկտեմբերին դուք ձեր կրծքով պաշտպանեցիք դժբախտ մարդկանց. գիշերները չը քնեցիք, չը կերաք, տանջուեցիք... Եւ ի՞նչպիսի վարձատրութիւն: Ն՛ւ շրջաբերականների մէջ և իրենց „Բադու“ լրագրում ձեզ իբր դահիճներ նկարագրեցին. ասացին, որ դուք սպանում էիք անզէններին, կողոպտում էիք, երեխաներին կրակն էիք նետում... Էլ սուտութիւն չը մնաց, որ չը հնարէին ձեր մասին: Բոլոր սպաների ու իմ մասին գրեցին ամենազզուելի զրպարտութիւններ... Այժմ դիմումը խնդրքից հանում են ձեզ՝ ստիպելով ամենաանիրագործելի պահանջներ ներկայացնել: Չէ՞ որ այդ բոլորի համար դրամ է հարկաւոր. ո՞րտեղից գտնեն նրանք: Կը հաւաքուի պետական դումա՝ ազատօրէն ընտրուած ազգից ու օրէնքներ կը մշակէ: Եւ ոչ ոք—բացի դումայից—չէ կարող այդպիսի լուրջ խնդիրներ վճռել...

Ու մի՞թէ դուք կարծում էք, որ այդ հրէաները, հայերը, վրացիները, ռուս թերուսները եթէ իրենց ձեռքն առնեն իշխանութիւնը՝ ձեր բոլոր պահանջները կը կատարեն: Ոչ, նրանք կամենում են զօրքի մէջ խռովութիւններ սերմել միայն, որպէսզի ձեր օգնութեամբ գահընկեց անեն ցարին: Ու յանդգնութեան մէջ այնքան առաջ գնացին դրանք, որ իրենց—„Բանուորական պատգամաւորների խորհրդի լուրեր“—անունով նոր լրագրում օգտուեցին ձեր սխալից՝ դեկտեմբեր 12-ի միտինգից, որի մէջ հէնց իրենք ամենախայտառակ միջոցներով մղեցին ձեզ... Նրանք ուղղակի գրում են, որ դուք նրանց հետ ձեռք-ձեռքի տուած գնում էք կառավարութեան դէմ: Որպիսի՜ զզուելի սուտ. և ի՞նչպէս են համարձակւում նրանք այդքան ստոր կերպով զրպարտել ձեզ, ազնիւ բենդերցիներ. ձեզ, որ հասկանում էք երդումի սրբութիւնը. ձեզ, որ պատրաստ էք ձեր կուրծքերով պաշտպանել կայսրին: Ես ձեզ շատ լաւ եմ ճանաչում ու չեմ հաւատում, որ ձեր մէջ թէկուզ մի հատիկ դաւաճան գտնուի, չեմ հաւատում, որ ձեզանից թէկուզ մէկը դաւաճանի Գէօրգեվսկի Դրօշակին, դրօշակ, որի տակից ի փառս կայսրի և Մայր-Ռուսաստանի անցել են այնքան յաղթանակներով ձեր պապերն ու հայրերը...

Ես խորապէս համոզուած եմ, որ վճռական րոպէին ամբողջ զօրքը մի մարդու նման ոտքի կելնէ ինձ հետ միասին՝ ընդդէմ բոլոր ապստամբների: Բաւական են սուտերը, բռնութիւնները, անկարգութիւնները: Միաբերան աղաղակենք. „Կեցցէ մեր ռուսաց Կայսր-Հայրը“ ու վեր բարձրացնենք մեր ջերմ աղօթքները այն անձի առողջութեան համար, որ ժողովրդին ազատութիւն տուեց: Թող Աստուած օգնէ նրան և ոյժ տայ մինչև վերջ տանել իր Մեծ ողորմածութիւնները՝ հոկտեմբեր 17-ի մանիֆեստով արտայայտուած...

„Այս հրամանը զօրարաժնի գլխաւորները անձամբ պիտի կարդան բոլոր զինուորներին և զրոյցի ձեւով պիտի բացատրեն կարգադրածը:

Բենդերեան գնդի հրամանատար՝ **ՏՕԼՄԱՉԵՎ.**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՍԱՍՈՒՆ—ՏԱՐՕՆ

(Թղթակցութիւն)

Դեկտեմբեր 15

Մեր գործի կանոնաւոր զարգացման համար՝ պէտք ունինք վիճակագրական մանրամասն ուսումնասիրութիւններու. ատիկա անվիճելի է ու ըստինքեան հասկանալի: Սակայն խնդիրը հոն է, որ Տարօնոյ և Սասնոյ վիճակագրութիւնը կազմելու համար՝ մենք միշտ հանդիպած ենք զանազան խոչընդոտներու ու արգելքներու: Հնարաւորութիւն չունինք դուրս ելնելու, գիւղեր պտտելու, ժողովրդին հարց ու փորձի ենթարկելու: Զինուորներուն մէջ աշխատող ու կարող ձեռքեր չի կան այդ գործը կատարելու: Այս անյարմարութիւններէն զատ ժողովուրդը ինքն ևս ոչ մի կերպ չի կրնար մեզ օժանդակել վիճակագրական ուսումնասիրութիւններու խնդրին մէջ՝ վաղեմի նախորդ փորձերը միշտ կասկածելի են դարձուցեր: Ժողովուրդը բացարձակ ահաբեկման մէջ է:

Հայ գիւղերը կամաց-կամաց կը դատարկուին Հայերէ ու անոնց տեղը խուլամները կը բռնեն: Վերջին տասնամեակի ընթացքին մէջ Սասնոյ լեռնաշղթայի արեւմտեան կողմը գտնուող քանի մը հայ գիւղեր բռնի խուլամացում են ընդուներ:

Մշոյ դաշտին մէջ շատ գիւղեր ենթարկուած են թալանի ու կոտորածի: Քրդերը և Թիւրքերը մտեր են դաշտ, դուրս մղեր Հայերը և տէր դարձեր անոնց հողերուն ու կալուածներուն: Դաշտի բնիկ մեծագոյն մասը փախեր, գաղթեր է, իսկ մնացեալ փոքրամասնութեան վիճակը Գ ի ր ք գիւղի սոսկալի ու արիւնոտ վիճակին կը նմանի:

Գաղթական Հայերու քանակութիւնը չափազանց մեծ է. գիւղեր կան, ուր 100 տունէն քսանը գաղթած են. գիւղեր կան, ուր 100-էն քառասունը գաղթած են. գիւղեր ալ կան, որոնք ամբողջովին գաղթած են: Մշոյ դաշտին մէջ եկած բուն դրած բազմաթիւ Քրդեր ամեն կերպ կաշխատին հային ամբողջ կեանքը, գոյութիւնը ոչնչութեան մատնել՝ խլելով անոնց սեփականութեան իրաւունքը, տիրանալով անոնց կալուածներուն ու ստացուածքին:

Քրդերէն բացի՝ Մշոյ դաշտի քանի մը գիւղերուն մէջ—Արդիրթ, Յուշամ, Վարդենիս—կառավարութեան հրամանով ու կարգադրութեամբ Չերքէզներ եկած հաստատուած են: Յեղափոխականներու գոյութիւնը իբր պատրուակ առնելով՝ ջարդած, կողոպտած ու աւերմունքի են ենթարկած Մոկունք, Մկրագոմ, Գոմս, Յունան, Բերդակ, Ցրօնք, Գոմեր, Առվառինջ և ուրիշ գիւղեր զօրքի, ոստիկանութեան ու խուժանի միջոցաւ:

Մշոյ դաշտին յարակից Պուլանըգ գաւառակը—ուր քառասունէ աւելի բազմահայ գիւղեր կան—երեք չորս բացառութեամբ միայն՝ Քիւրդ շէյխերը և Ճիպրանլը, Հասանլը աշիրէթներու պետերը գրաւեր են գրեթէ և բռնի իրանց սեփականութիւնը դարձուցեր: Հայերու բողոքները ո՛չ մի արդիւնք չեն ունեցած: Այս ամէնը մահացու կերպով կազդեն հայ ազգաբնակութեան թէ տնտեսականին և թէ բարոյականին վրայ:

Նոյն երեւոյթը կը կատարուի և ուրիշ գաւառակներում ու գաւառներում: Գալուարիկ և Սեմալ գիւղերուն մէջ հաստատուած զօրանոցները կը ձգտեն իրականացնել նոյն նպատակը: Այս պարագան չափազանց ծանր կերպով կազդէ հայ ազգաբնակութեան թիւին վրայ: Սասնոյ արեւմտեան մասի Կ ի ն ճ գաւառի Մառաշղուլթ, Ճապաղջուր, Կինճ, Չքթէ և Փէթար գաւառակներուն մէջ Հայերու թիւը վերջին տասն տարւայ ընթացքում կիսով չափ իջեր է... Իսկ հողերու քանակութեան տասին հինգը չէ մնացեր Հայերու ձեռքին մէջ: Բազմաթիւ գիւղեր իսպառ դատարկուած են Հայերէ ու տեղի տուած զանազան քրդական ցեղերու: Մնացեալ գիւղերուն իւրաքանչիւրին մէջ հազիւ 3—20 հայ կը գտնուի:

Ճապաղջուրում Գարզատան անուն գիւղի մը մէջ 6 հայ տուներ բոլորովին «քրդացան». նոյնպէս «քրդացան» Չքթէ գաւառակում գտնուող բոլոր Հայերը, իսկ Փէթար գաւառակում, ուր քանի տարի առաջ 24 հայաբնակ գիւղեր կը գտնուէին՝ ժամանակի ընթացքին մէջ ցրուելով ու բռնի խուլամութիւն ընդունելով հազիւ մնացեր են վեց հայաբնակ գիւղեր: 1895 թուականի մեծ կոտորածին Փէթարում կային տակաւին 12 հայաբնակ գիւղեր: Ապա բռնի խուլամացուցին ջարդէն ազատուողները, այնպէս որ վեց գիւղեր մինչև այսօր ալ բռնի խուլամութեան մէջ կը գտնուին:

Սասնոյ արեւելեան բաժնի Բռնաշէն ու Խութ գաւառակներում, ինչպէս և Մոտկան գաւառակին մէջ կրօնափոխութիւն վաղուց է սկսած: Վերջին տասն տարւայ ընթացքում մանաւանդ բոլորովին ուժեղ բնաւորութիւն է առած այդ գործը: Այս երկու գաւառակներում 45 հայ գիւղեր կը գտնուին, բոլորն ալ նախապատմական դարերէ սկսեալ, ուր վաղեմի և հոյակապ եկեղեցիներ կան: Անոնց մէջ են նաև Խութ և Մոտկան, որոնք այնքան մեծ դեր են խաղացած Սասնոյ անցեալ ռազմային և տիրապետող գործունէութիւններու մէջ: Այս 45 գիւղերէն իւրաքանչիւրին մէջ այժմ առաւելն 3—15 տուն հայեր կապրին: Ազգաբնակութեան մի մասը փախած, ցրուած է, իսկ անոնց կալուածները վերջին մէկ-երկու տարւայ ընթացքում բռնի գրաւուած են Պալըքցի, Սասնցի և Խութեցի բուած քրդական աշիրէթներէն: Անցեալ տարուընէն մինչև այսօր այս գիւղերէն եօթն ևս բոլորովին դատարկուած են:

Գրաւումները տեղի կունենան յարձակումներով: Սպառազէն Քիւրդերը գիւղը կը մտնեն, ոչխար-տաւարը կը թալանեն, գիւղացիներէն մի քանիները կսպանեն, մնացեալները կը փախցնեն ու կը գրաւեն հողերը: Սասնոյ մէջ 7500-7800 կարօտներ կան, նոյնչափ ալ դաշտում: Ասոնց վրայ աւելցուցէք նաև զինուորներէ, դատապարտութիւններէ, չարախօսութիւններէ ու հետապնդումներէ հալածականները, որոնք հարիւրի մօտ են, ապա 260—300-ի չափ բանտարկեալներ: Ասոնք ամենն ալ օգնութիւն կաղաղակեն. ո՞ր մէկին կրնայ օգնել կազմակերպութիւնը:

Անցեալ տարւայ ժողովրդէն խլուած զէնքերու դատին պատճառով 152 հոգի գիւղերէն պիտի գաղթին: Ղարցի դէպքին համար 50—60 հոգի պիտի դատաստանի ենթարկուին: 30—40 հոգի Գ ո մ ս է ն արդէն փախստական են, թող որ անոնցմէ 30 հոգի արդէն բանտումն են՝ երկու ծերուկ քահանաներով միասին: Ամեն կողմէ օգնութիւն կը պաղատեն… ի՞նչ կրնանք ընել…

Կառավարութիւնը լրտեսներ է վարձեր ֆէդայիներու և գործակիցներու համար. մէկ կողմէն զինուորներ կը պտտեցնէ, միւս կողմէն ջանադիր կ'ըլլայ անոնց թուլացնել տալ: Երկիւղ կայ, որ կալերէն վերջ նորանոր դէպքեր պատահին այս կողմերում: Եւ մեր ժողովուրդը երկաթէ, որ կը դիմանայ:

Այս տարի կոնսուլների այցելութիւններ չ'պատահեցին մեր կողմերում: Գարնան միայն ֆրանսիական կոնսուլը եկաւ փող բաժանելու: Կարծէք դատապարտելի անտարբերութիւն մը կը տիրէ կոնսուլական շրջաններու մէջ: Բիթլիսի անգլիական կոնսուլը կը քնանայ, իսկ ռուսականը մի՛ հարցնէք: Նա իրեն արուած մի քանի բողոքագրերը կառավարութեան է յանձներ…

Օրերս բարձրագոյն հրաման է հաներ՝ շուտով հաւաքել մնացորդ տուրքերը: Մուսուլմանները օրէնքի տակ չեն. պարտք ալ ունենան՝ չեն վճարի: Քաւութեան նոխազը մեր ժողովուրդն է: Մեր բախտէն հացահատիկն ալ առատ է այս տարի: Հայ ժողովրդի ձեռքը այլեւս հաց չէ մնացած: Ամեն կողմէ կողոպտուած է…

ՆԱՄԱԿ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԷՆ

ՎԱՆ, 6 Նոյեմբ. 1905.

Այս տարի ալ ժողովրդի յոյսերը չիրականացան. ակնկալուած հունձքը առատութենէն զուրկ է. դեռ աւելին. աւելի պակաս քան անցեալ տարուանը: Դեռ կալի վրայ ցորենը և միւս հացահատիկները պահպանեցին գարնան արժէքը, իսկ աշնան մօտենալուն աւելի և աւելի ուժ ստացաւ սկզբները տատանուող փիացան: Եր-

կայիս մէջ, երբ դեռ աշնան կէսն էինք, ցորենի չափը կ՛արժէ 55—60 դահեկան, իսկ տարեկանինը՝ 36—40։ Հիմակուընէ ժողովրդի մէջ սովի նշաններ ակներև են։ Ցանուած սերմը ալ 2 ամսէ ի վեր հողի մէջ ձգուած և առանց անձրևի, բարեբախտաբար ուշացած անձրևը սկսաւ տեղալ. մինչ այդ բնութիւնը ցրտած էր և նոյն իսկ դաշտերը ձիւն իջած, իսկ սարերը և լեռնաշղթաները արդէն սպիտակ սաւանով ծածկուած են բաւական ժամանակէ ի վեր։

Արտասովոր եռանդով կը գանձուին կառավարական տուրքերը. ո՛չ մի խստութեան և անգութ վայրագութեան առաջ կանգ չեն առներ։ Շաբաթ չանցներ որ թահսիլտարները գիւղը ազատ թողնեն. մէկը չգացած միւսը վրայ կը հասնի. ամէն մէկը մի անուն, մի պաշտօն ունի, սակայն նպատակը մէկ.—տեսակ տեսակ հարկերու գանձում։ Իսկ օրէնքի կատարեալ բացակայութիւն։ Մարդ չի հասկնար և հնարաւորութիւն ալ չունի կառավարութեան հարկահաւաքութեան մասին որոշ գաղափար կազմել։ Մի անգամ կուգան և ներկայ տարուան նուֆուսը կը պահանջեն, ուրիշ ո՛չ մի խօսք։ Հարևան գիւղի մէջ այլ պահանջ է— Նախորդ տարիների պ ա գ ի յ է ն ե ր ի լրացման խնդիրն է մէջ բերուած։ Թահսիլտարներ կուգան՝ ամէն մէկը իր ուրոյն պահանջներով և բռնի գանձելու համար իրեն յատուկ տանջանքի ձևերով։ Մի բան պարզ կ՛երևի որ գանձումները և գանձման համար ի գործ դրուած միջոցները կախուած են պաշտօնեաներու անձնական քմահաճոյքէն և նայելով թէ գիւղացին, որուն տան մէջ հիւրընկալուած են՝ ինչ ընդունելութիւն ցոյց կուտայ իր ինքնակոչ հիւրին։ Ով ճարպիկ է, նա կրնայ սիրաշահել՝ զանազան խոստումներով և նուէրներով։ Բայց ժողովրդի մօտ ուժ չէ մնացեր և ո՛չ ալ սիրտ սիրաշահելու։ Նա ինքզինք յանձնած է բաղդի քմահաճոյքին և ամէն մէկ երևոյթը կը բացատրէ ճակատագրով։ Իրարմէ շատ քիչ հեռաւորութեան վրայ գտնուող գիւղեր տարբեր բաղդի կ՛արժանանան։ Մի տեղ կը բաւականանան ներկայ տարուան տուրքով, իսկ միւս տեղ կը հեծեն պագիյէներու ծանրութեան տակ. և կը գանձեն ամենայն անխղճութեամբ, առանց շունչ քաշել տալու, ինչ գնով ալ լինի, որպէսզի նոր պագիյէ չմնայ։ Դէպքի ատեն ամէն բան տարուած է, բայց դէպքէն վերջը բոլորին յաջողած է իրենց հիմնայատակ եղած տուն ու տեղը, տնտեսութիւնը վերականգնել— եթէ ոչ առաջուան աստիճանին, գէթ իրենց գոյութիւնը քարշ տալու չափ։ Գիւղեր կան որ իրենց հողերէն են զրկուած. մասամբ գրաւուած են բռնութեամբ, մասամբ ալ փախստականներու ձեռքով։ Օրինակ,—Ներքին Հայկայ Ձորի Անգղ գիւղը այս պահուս ամենանեղ դրութեան մէջ է. գիւղը ունի 90—100 տուն-ծուխ։ Գիւղի մէկ մեծ թաղը դէպքէ ի վեր ամայի է և անմարդաբնակ և միւս մասի տներէն ալ 15—20-ը աչքի կը զարնէ արական սեռի բացակայութեամբը։ Որբևայրի կիներ կամ պառաւ տատեր՝ նստած իրենց քարուքանդ օճախի վրայ՝ իրենց ճակատագրի հարուածները կը կրեն անտրտունջ. անցած դարձածը Աստուծոյ—„Ամենազօրմած Աստուծոյ" տնօրինութեան կը վերագրեն։ Այս գիւղի պագիյէն տարիներու ընթացքին մէջ հասած է 45—50,000 դահեկանի։ գիւղի անջրդի և պտղաբեր „սարի հողերը" անցեր են Արտամէտցւոց „Թիւքերի" ձեռքը՝ ամէն մէկ արտ 10—20 կամ աւելի ղուրուշ Սալէֆի փոխարէն։ Իսկ մնացած ջրարբի տեղերը թէ՛ շատ քիչ են և թէ մանաւանդ շատ անբերրի։ Ակիզբները այդ գիւղի միակ ապրուստը եղեր է պանդխտութեան գացած մարդկանց աշխատանքը։ Միայն այս գիւղէն Պօլիս և այլ տեղեր պանդխտած են եղեր 87 հոգի՝ 97 թւականին, որոնք և առհագին բնակութեամբ դրամ կ՛ուղարկէին, դրամ որով կը հոգացուէր թէ կառավարութեան տուրքերը և թէ ընտանիքներու ապրուստը։ Իսկ այժմ դրսի եկամուտէն կտրուած, հողերու լաւագոյն մասէն զրկուած, ուրիշ աշխատանքէ զուրկ— բնականաբար պէտք է հեծեն պարտքերու և պագիյէներու տակ։ Ես նկարագրեցի մի գիւղի վիճակը. հապա միւսնե՞րը։ Այս տարի ամբողջ Հայկայ Ձորի գիւղերը, բաց առեալ մէկ-երկուսէն, ցանքի արտասովոր պակասութիւն ունեցան։ Արդէն անցեալ տարիէն ցանքի պակասութիւն կար։ Գարնան այս գաւառի բողոքականներու շրջանակը սերմի դրամ էր բաշխեր, որ սերմ գնեն և „կիսարար" ցանեն և արդիւնքը կիսեն շրջանակին հետ։ Այժմ բողոքականները տեսնելով հունձքի հետևանքը՝ յօժարակամ հրաժարեր են „կիսարարութենէն" և իրենց տուած սերմի դրամը կը պահանջեն. բայց տուող չիկայ. ի՞նչպէս և ո՞րկից տալ։ Շատ շատերը այդ դրամով գարնան ոչ թէ սերմ են ցաներ, այլ իրենց սովամահ գոյութիւնը քարշ են տուեր մինչև հունձք։ Ատիկա պատճառ համարելու է, որ շատ շատերը այդ դրամը իբրև „պախշիշ" են ընդուներ և երբեք ալ չեն հաշուեր և չը պիտի հաշուեին այն մտքի հետ թէ վերադարձնելու են։ Թերևս այս է պատճառը, որ բողոքականներու շրջանակն ալ դիմեր է տաճիկ կառավարութեան յատուկ գանձման սիստէմին—զապթիյէներու բռնութեան միջոցին։ Մի քանի տեղեր արդէն բռնութեան դէպքեր տեղի ունեցան ինչպէս Պլթից գիւղը և այլն։

Մեղքը որո՞ւն է... Տարիներ առաջ այդ միսիոնարութիւններու մէջ մրցում կար. կաթօլիկ միսիոնարները դրամի ուժով ուզեցին լաւ դիրք ստեղծել և ժողովրդին մէջ համբաւ ձեռք բերել. այդ նպատակով ալ աջ ու ձախ դրամ ցանեցին, սկսեց ըստ երևոյթին համայնքի մեծանալը, աւերեալ „եղբայրանալու" գաղտնիքը պարզուեցաւ, երբ դադրեցաւ դրամի բաշխումը։ Ճիշտ նոյն ժամանակէն ժողովրդի մէջ առածի ուժ ստացաւ սովորական դարձուածքը" „փարա վար, կաթօլիկ վար, փարա եօգ, կաթօլիկ եօգ"։ Այո, չքաւորութիւնը, տնտեսական քայքայումը ի՛նչ միջոցների առեւ, որ մարդուն դիմել չի տար։

Այս տարուան պակասը կարծես լրացնելու համար է նոր տուրքի յաւելումը։ Նուֆուսի վրայ աւելցուցին 35 0/0։ Ով որ առաջ 100 դահեկան նուֆուս կուտար, այժմ պէտք է տայ, և արդէն տուաւ ալ, 35 դահեկան։

Ուրիշ նորութիւն մ՛ալ։ Քանի մը գիւղեր—համեմատած իրենց դրացի գիւղերուն—աւելի ջանք են թափեր տարուէ տարի տալու և լրացնելու իրենց տարեկան տուրքերը՝ առանց պագիյէ թողնելու և երբ ներկայիս մէջ ալ գոցեր են ներկայ տարուան տուրքերու հաշիւը՝ անոնց վրայ նոր պահանջներ են դրած, այն է՝ քանի որ բոլոր տուրքը տրուած է, պէտք է գալ տարուան տուրքի հաշւոյն բան մը տալ. ի՞նչպէս կարելի է որ գիւղը ազատ ըլլայ պարտքէն և չենթարկուի զապթիյէի

և Թահսիլտարի վայրագութիւններու — ահա այս իսկ պատճառով „Ալէլհէսապ“ (ուհաշիւ) պատրւակ է, որ ոստիկանները գան նստեն, ուտեն, խմեն իրենց ցանկացածի պէս և ապա „փէշքէշ“ մը ստանալով հեռանան:

Մօտ երկու ամիս առաջ երեկոյեան մթնակոխին 10—15 հոգի զինուած կը յարձակւեն և կուզեն քշել գիւղի ոչխարները, որ գիւղի մօտ Շամիրամ գետի միւս կողմը կը մակաղէր. 5 ձիաւոր հեռուն կանգնած կը սպասեն, որ միւսները հետեւակ հովիւը շրջապատեն, լայն կապեն և հօտը քշեն: Հովիւը, կորիճ երիտասարդ մը, իսկոյն հաւար կը կանչէ և ինքն ալ ձեռք չանցնիր՝ հօտի մէջ այս և այն կողմ վազվզելով: Բարեբախտաբար գիւղի մէջ կը գտնուի հայ ոստիկան մը, որ առնելով կառավարական մարթինի հրացանը կը հանի. հաւարի օգնութեան կ'երթայ նոյնպէս քիւրդ հերթապահը և երկուստեք կը սկսի հրացանաձգութիւնը: Ամբողջ գիւղը՝ մարդ, կին, երեխայ վրայ կը հանին. աղմուկ, աղաղակ երկինք կը հանի: Աւազակներու խումբը խոհեմութիւն կը համարի ձեռնթափ լինել աւարէն և ետ քաշուել:

10—15 օր վերջ գիշերամուտին Պլթինց գիւղի հայու մը գոմէն 7 տաւար կը քշեն, կը տանեն. բայց լուսաբացը մօտ լինելով չեն կրնար պարտկել, հազիւ հազ կը հասցնեն Կզզլի գիւղի „Արխուվանք“ կոչուած աւերակը՝ որ կը գտնուի հիմա սարի արեւելեան լանջը Քէրբլահասան քիւրդ գիւղի վերեւը: Ցերեկով կը յաջողուի տաւարի ոտքի հետքը բռնելով՝ երթալ գտնել և վերադարձնել:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ

IV

Ճանաչենք, լաւ ուսումնասիրենք մեր միջավայրը: Դա և դրացիութեան տարրական պարտք է և պահանջ առօրեայ գործունէութեան: Դա կեանքի ու բարօրութեան պահանջ է այն բոլոր ժողովուրդների համար, որոնք շփւում են մուսուլմանների հետ, բայց դա մի „կատեգորիկ հրամայական“ է մանաւանդ հայ ժողովրդի համար: Լոկ մանկամիտ բացականչութիւններով, Թուրք պրօլետարիատին կոչեր ուղղելով, նրա ուժի և իդէալիզմի վրայ յոյսեր սնուցելով՝ լուծում չենք տայ արիւնոտ խնդրին:

Ո՞ւր է այն քաղաքական ալքիմիան, որի շնորհիւ կարելի լինէր արճիճի բնազդները միանգամից վերածել ոսկէ բարքերի...

Ո՞ւր էր, թէ հրապարակի վրայ լինէին միայն զուտ տնտեսական, դասակարգային կատեգորիաներ, առանց ռասսային-հոգեբանական բազմախճճիր պրօբլեմների:

Ո՞ւր էր, թէ իսկապէս „երկու բուրժուա դասակարգերի մրցումը“ լինէր ներկայ արհաւիրալի ճգնաժամի սկզբնաղբիւրը... Բայց մենք տեսանք, որ դա մի աղաղակող անմտութիւն է միայն, մի խակ ու սիմպլիստ յայտարարութիւն, ծնունդ ամեն բան խեղաթիւրող մետաֆիզիկական ռէզոնէօրութեան: Եթէ ցեղական փակտորը այսօր մի խոշոր մեծութիւն է, քաղաքակրթուած Եւրոպայում, մի ուժ, որ սօցիալիստ կուսակցութիւններն անգամ ստիպուած են հաշուի առնել իրենց պրօպագանդի, ծրագրի ու տակտիկի մէջ, —ապա այդ փակտորի ազդեցութիւնը ուղղակի եղերական է մեր միջավայրում...

Օպտիմիզմը հասարակական կեանքում լաւ բան է, իհարկէ, բայց յոռետեսութիւնը որոշ պարագաներում աւելի լաւ է: Պէտք է իմանալ խոր թափանցել մարդկային բնութեան մանաւանդ յոռի և չարանիւթ մղումների մէջ,—ասել է մի ֆրանսիացի հրապարակախօս, և լաւ է ասել: Պէտք է սրատես հայեացքով զինուել՝ նշմարելու համար մեր նմանների, հարեւանների մէջ [illegible] տարրը, անասունը: Այդպէս է պահանջում ամենատարրական քաղաքագիտութիւնը:

Վարդագոյն հայեացքները, ջինջ հաւատն ու վստահութիւնը դէպի դրացու, թէկուզ և [illegible], զգացումները ինքն ըստ ինքեան հասկանալի ու գովաւելի են, բայց մենք կուզէինք և հազար անգամ երանի էր տայինք, որ դրանից մի տարի առաջ, մեծ կատաստրօֆի նախօրեակին, հայ ժողովուրդը նուազ հաւատ տածէր դէպի Թուրք դրացու բարեացակամութիւնը և աւելի հակամէտ լինէր տեսնելու նրա մէջ չար, վտանգաւոր տրամադրութիւններ: Անակնկալը այնքան զարհուրելի և այնքան կործանաբեր չէր լինի մեզ համար: Մենք հազար անգամ երանի կը տայինք, որ այդ նոյն սկեպտիցիզմը, նոյն թերահաւատութիւնը դէպի դրացի Թուրքը արտայայտուէր գոնէ աղէտի բռնկումից յետոյ—ուշ, քան երբէք—Շուշու, Գանձակի և ուրիշ բազմաթիւ դէպքերից առաջ, ուր հայ ազգաբնակութիւնը այնքան չարաչար ու անմիտ կերպով զոհ գնաց իր յանցաւոր, անըմբռնելի, գրեթէ չնաշխարհիկ դիւրահաւատութեան... Մի տեղ արիւնարբու Ցակայշվիլին են ներբողներ կարդում բազմաթոռագիր յիշատակագիրների մէջ, մի այլ տեղ, Գանձակում, չը նայած ողբերգական պրեցեդենտներին, երկար ժամանակ մեր որաճող հասարակութիւնը չէ կարողանում վճռել՝ ժամ առաջ քաշուելու մտքով ու գոյքով Թուրքական թաղից և հաւատում է մօլլաներին, որոնք առերեւոյթ սէր են քարոզում, օրօրում, քնացնում, իսկ տակից պատրաստում են չեչուալի հարուածը.. Աղէտաւոր փաստեր, չափազանց, իրաւ է, ծանօթ, ընտանի մեզ յեղափոխականներիս, որ առիթ ենք ունեցել շատ անգամ արձանագրելու նոյն երեւոյթը տաճկահայկական շարժման ընթացքում... Եթէ կայ մի գիծ հայ ժողովրդի հոգեբանութեան մէջ, նզովքի արժանի մի գիծ, որ ներկայ սև օրերում լցնում է մեր սիրտը անսահման դառնութեամբ, զայրոյթով ու նողկանքով,—հէնց այդ առասպելական դիւրահաւատութիւնն է, այդ անխոհ ու լուսանես անտարբերութիւնը կազմակերպութեան հրահանգների և պաշտա[illegible] յորդորների հանդէպ, տակտի, շրջահայեցութեան այդ կատարեալ բացակայութիւնը, որից և հետեւում է մեր ժողովրդի սիստեմատիկօրէն անպատրաստ վիճակը, նրա [illegible]՝ վտանգների ժամին: Որքա՞ն դժուար է հաշտեցնել այդ բոլորը՝ հայի ինտելիգենտ խորամանկութեան մասին յօրինուած, տարածուած անէկդոտների հետ...

Հեռու մնանք, ուրեմն, միամիտ ու դաւաճան օպտիմիզմից և ճգնաժամի սիմպլիստ լուծման զառանցանքներից. գէթ այժմ սկսենք զգաստ աչքով նայել մեր իրականութեան վրայ, յարմարեցնենք նրա պահանջներին մեր բոլոր ուժերը, մեր ընդհանուր, հասարակական ճիգը, մեր տակտիկան: Երբէք չը մոռանանք, թէ ինչ „կուլտուրական“ ու էթնոգրաֆիական համայնքի հետ գործ ունինք, և եթէ օտարները, կամովին կամ տգիտութեամբ, յաճախ անտե-

ում, „սպասալիցիա են անում" մեր այսօրեայ դաշտի ներքին խորունկ նկարագիրը, եթէ ռուս, վրացի ու այլ ազգերի սօցիալ-դեմօկրատները—քչերը, անշուշտ—դեռ պատրանքներ ունին թուրք տարրի նկատմամբ և պատրաստ են նոյն չափով չափել նրան, հային ու միւս ժողովուրդներին,—ապա անհրաժեշտ է, դէթ ի շահ ճշմարտութեան, ուսումնասիրել մեր հարևանին, դուրս բերել նրան աշխարհի առաջ իր իսկական կերպարանքով, պատկերացնել նրան ոչ միայն իր այժմեան էպօպէի մէջ՝ պատերազմի դաշտում, յարդեայ խուրձը ձեռքում խաղացնելիս և գիւղեր ու քաղաքներ հրդեհելիս, վագրի հանդիսով դիակները յօշոտելիս, կանանց ու երեխաներին մորթոտելիս և փորոտիքները նետելիս,—այլ պատկերացնել նրան և սովորական, նորմալ ժամանակ, իր սօցիալական ինքնատիպ գծերով, իր ամենօրեայ „իդիլլիայի" մէջ...

Սօցիօլոգիայի ուշադրաւ մի նիւթ... Նախապատմութեան մի հարուստ բեկոր, որի էական „բարեմասնութիւնները" կը բաւէ յիշատակել ներկայ էջերում:

*

Ցեղա-կրօնական խտրութեան բարեկամ չենք և ոչ էլ ցեղերի բնածին անհաւասարութեան թէօրիայի դաւանող: Ժողովուրդների իրաւական հաւասարութեան մասին խօսելու հարկ անգամ չը կայ,—նա մի անառարկ դօգմա է մեծ Յեղափոխութեան օրերից իվեր, ինչպէս որ մարդկային անձնաւորութիւնն էլ անբռնաբարելի մի սրբութիւն է բոլոր ժամանակներում և բոլոր աշխարհագրական կէտերի վրայ: Իրաւունքի ժամանակակից փիլիսոփայութեան համեմատ՝ բոլոր մարդկային համախմբութիւնները կոչուած են հաւասարապէս վայելելու բնութեան ու քաղաքակրթութեան բարիքները...

Այդ այդպէս լինելով հանդերձ, իրողութիւն է և այն՝ որ ժողովրդաբան-գիտնականի, էտնօլօգի առաջ մարդկութիւնը ներկայանում է իր անվերջ այլազանութեամբ, ցեղագրական տարբեր միութիւններով, որոնց յաճախ անդունդ է բաժանում,—այնքան նրանք տարբեր են իրենց բնորոշ, առանձնայատուկ փիզիօնօմիաներով... Յամենայն դէպս, եթէ ընդունենք, որ երկրագնդի վրայ իրօք չը կան, էութեամբ տարբեր, բարձր ու ստոր ցեղեր—մինը ընդունակ, շարժուն ու մշտապէս առաջադիմող, միւսը անընդունակ ու յաւէտ անշարժ—այլ որ ամեն մի մարդկային համախմբում ընդունակ է որոշ, նպաստաւոր պայմաններում, վաղ թէ ուշ զարգանալ ու առաջադիմել, ապա պէտք է խոստովանենք, որ զարգանալու և առաջադիմելու այդ ընդունակութիւնը խիստ տարբեր աստիճաններ է ընդունում տարբեր ցեղերի մէջ:

Կան, իրաւ է, բազմաթիւ ցեղեր, մանր ու խոշոր, որոնք ոչ մի հնարաւորութիւն չունին ցոյց տալու իրենց այդ ընդունակութեան չափը: Ընկած հեռու քաղաքակրթութեան հօրիզօններից, աշխարհագրական անբարեյաջող դիրքերի մէջ, Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Աւստրալիայի անլոյս խորշերում՝ նրանք—Բուշմէններ ու Կաֆրներ, Պապուասներ, Հօտտենտոտներ, Էսկիմօսներ, ամեն տեսակ կարմրամորթներ ու սեւամորթներ—առիթ ու դիւրութիւն չունին, այսպէս ասած, դրսևորելու իրենց ներքին, մտաւոր ու հոգեկան կարողութիւնները և յարմարելու սօցիալական ընդհանուր էւօլիւցիայի օրէնքներին: Նրանց որակում են „բնաժողովուրդ" կամ բնութեան ժողովուրդ (Naturvolk) վիրաւորական բառով, մի բառ, որ կարծես թարգմանն է այն բոլոր սարսափների, որոնք կատարւում են՝ զուտ բիօլօգիական կեանքով ապրող այդ նախնական, գռեհիկ համայնքների աշխարհում: Քաղաքակրթութիւնը հեռուհեռւէ մօտում է նրանց խաղաղ նուաճման, կամ բռնի ճանապարհով... Այդ վայրենի համայնակենցաղը իր յաւիտենական անշարժութեամբ, իր քարացած նախապաշարմունքներով ու ֆէտիշներով՝ ոչինչ անօրմալ բան չունի իր մէջ, քանի որ հարիւրաւոր ու հազարաւոր սերունդներից ի վեր այդ բնացեղերը ապրել են հեռու կուլտուրայի շփումներից, բարձր, մշակուած հասարակութիւններից, հեռու հաղորդակցութեան գծերից, մեծ գետերից ու ծովերից, մշտապէս փակուած իրենց զուտ բնական, կօսմիքական միջավայրում, ենթակայ բիրտ ու տարերային ազդակներին... Ոչինչ զարմանալի, ոչինչ տարապայման բան չը կայ այդտեղ:

Բայց ահա մեր առջև մարդկային ընդարձակ ագրեգատներ, համախմբումներ, որոնք նոյնիսկ քաղաքակրթութեան սահմաններում ապրելով, աշխարհագրական ու ցեղագրական բարեյաջող պայմանների մէջ, մնում են երկար դարերի ընթացքում ըմբոստ ամեն տեսակ կուլտուրայի ու առաջադիմութեան... Ինչո՞ւ է այդպէս... Պատասխան չը կայ: Այդ էլ, անշուշտ, բնութեան առեղծուածային խաղերից մինն է, որ մարդաբանական ու հասարակական գիտութիւնը դեռ չէ թափանցել, չէ լուսաւորել: Բացասական, հակասօցիալական ուժերը—անյիշատակ ու տխուր անցեալի մի ժառանգութիւն—տիրականօրէն բանեցնում են իրենց ազդեցութիւնը և կաշկանդում, ընդերկար խափանում մարդկային այդ հոծ համախմբումների առաջադիմութեան ընթացքը:

Այդպէս են այն ցեղագրական միութիւնները—թաթար, քիւրդ, տաճիկ եայլն—որոնցով հայութիւնը շրջապատուած է այսօր իր պատմական հայրենիքում:

Չը գիտենք, կա՞յ արդեօք էւօլիւցիայի տիեզերական պրօցէսի մէջ աւելի մռայլ ու վհատեցուցիչ մի դրուագ, աւելի յուսահատութիւն ներշնչող մի կէտ, քան այդ ահագին մարդկային զանգուածների յամառ ձգտումը՝ մնալ աւանդական անշարժութեան մէջ, փարել անցեալի, միշտ անցեալի խաւար ու բարբարոս էմբլէմներին: Ծանր ու չարատանջ մի հարց՝ որ այսօր ընդունում է մեզ, հայերիս համար առանձնապէս սուր ու տխրագին այժմէութիւն... Էւօլիւցիօնիստները, ճիշտ է, խօսում են զարգացման ժամանակաւոր կաշկանդումի մասին (Hemmung der Entwicklung), թէ բիօլօգիական և թէ հասարակական օրգանիզմի մէջ, բայց որ այդ կաշկանդումը այնքան դարեր տևէ և այն էլ այնպիսի զանգուածներում, որոնք շփման մէջ են աւելի բարձր, կուլտուրական համայնքների հետ—ահա թէ ինչն է սարսափելի և ապշեցուցիչ: Ի՞նչ տարբերութիւն կայ արդեօք այժմեան դրութեան և այն հօրդային-դիւցազներգական ժամանակների մէջ՝ երբ Չինգիզխաններն ու Թամուրները քշում էին Ասիայի խորքերից իրենց նախրային լէգիօնները՝ դէպի աշխարհագրող նուաճումներ...

Իրենց համայնակեցութեան ու հոգեբանութեան շատ գծերով՝ հային շրջապատող մահմեդական ցեղերը վերարտադրում են մեր աչքերի առաջ սօցիօլոգիական առաջին շրջանը՝ վայրենութեան կամ բնութեան էպօխան՝ երբ, ինչպէս ասում են, մեռելներն էին հրամայում կենդանիներին, երբ տրադիցիօնալիզմը, աւանդապաշտութիւնը, իշխում էր թևատարած, երբ պարզենական սովորութիւնների ու հաւատալիքների վիթխարի, քարացած ամբողջութիւնը կաշկանդում էր մտքի ամեն արտայայտութիւն, դատապարտելով հասարակութիւնները զուտ երամական մի գոյութեան: Յայտնի չէ, թէ երբ կը հասնի մեր դրացիների համար հասարակագիտական երկրորդ էպօխան, բանութեան անտիպօդը, կամ, ինչպէս ասում են, „ազատ վիճաբանութեան" շրջանը, ուր—ինչպէս բոլոր ժամանակակից քաղաքակիրթ ու կիսակիրթ ժողովուրդների մէջ—քննադատական, կրիտիքական միտքը՝ խրոխտ ու անընկճելի՝ ապստամբում է բանաւոր ռուտինայի դէմ:

Ներկան նրանց մէջ սարսափում է անցեալին, ամբողջ շնչաւոր, հօմօժէն զանգուածը կրօնական խոր երկիւղածութեամբ ծունր է իջնում մեռած ֆէտիշների առաջ և կեանքի, ինքնագործունէութեան տեղ՝ մենք տեսնում ենք մի հոյլ անշարժութիւն, շղկապուած մի անսովոր համերաշխութեան հետ՝ ցեղի, համայնքի անդամների միջև: Մի զարմանալի համերաշխութիւն... Ի՞նչ ասել կուզէ, որ դա այն գիտակից, օրգանական համերաշխութիւնը չէ, որ խարիսխն է բարձր մարդկային հասարակութիւնների, դա զուտ մեքենայական մի ներդաշնակութիւն է, որ մենք տեսնում ենք իբրև օրէնք, նախնական վայրենի և ռազմասէր համայնքների մէջ: Հային շրջապատող մուսուլման ցեղերը, յիրաւի աննման համերաշխութիւն են ցոյց տալիս ջարդելու, հրդեհելու և աւերելու, երբեք շինելու, երբեք ստեղծելու գործում... Այդպէս է միշտ արտայայտուել նրանց „ցեղական հանճարը":

Միքելնոյական այդ համերաշխութիւնը իր որոշ դրական գիծն է ունեցել բոլոր հօրդային համախմբումների մէջ՝ քաղաքակրթութեան արշալոյսին, երբ գոյութեան գծնդակ կռիւը եղել է տիրապետող իրողութիւնը, երբ պէտք է եղել ամեն վայրկեան պատրաստ գտնուել՝ կռւի ու կուռ ու կարգապահ բանակով արշաւելու թշնամու դէմ. բայց այդ „համերաշխութիւնը" մի անախրօնիզմ է, հասարակագիտական մի անհեթեթութիւն է մեր քաղաքակրթուած միջավայրում. նա երբեք չի լինի ազատութեան սկզբունք, այլ միայն ստրկութեան, նա միշտ կը խրախուսէ երամական ոգին, ի վնաս քննականին, նա միշտ կը բարձրացնէ, միշտ հասարակական գործունէութեան գլուխ կը կոչէ ողբալի միջակութիւններ, մտաւոր ու հոգեկան ներքիններ, որոնցով այնքան փայլում է այսօր մեր դրացի մահմեդական ժողովուրդը:

Մի զարհուրելի ա տ ա վ ի զ մ: Հապա կրօ՞նը... Բոլոր կրօնները բաւ էութեան յետադէմ են,—Իսլամը ասես բոլոր կրօններից ամենայետադէմն է: Իբրեւ տիրական, գեր-իշխող ֆակտօր վերը յիշած ժողովուրդների կեանքում՝ նա համարեա վճռական դեր ունի այդ ժողովուրդների յետախաղաց կամ „սառած" էւօլիւցիայի մէջ... Քաղաքակրթութեան առաջադիմութեան անհրաժեշտ կրիտերիումներից մէկն էլ հէնց այն է, որ կրօնական ֆէտիշիզմը աստիճանաբար նւազում է, որ աստուածային ու կղերական բռնաւոր տիրապետութիւնը հետզհետէ կորցնում է իր հմայքը մարդկանց գիտակցութեան մէջ եւ տեղի է տալիս աշխարհիկ ոգու, բանականութեան հրամայական ձայնին... Այդ երեւոյթն ենք գտնում ամբողջ Արեւմուտքում եւ այն բոլոր ժողովուրդների մէջ, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի հաղորդակից են եւրոպական քաղաքակրթութեան... Սակայն ահա հասարակութիւններ, ուր կրօնը իր անխուսափելի սանկցիաներով միջամտում է կեանքի բոլոր արտայայտութիւններին, ուր նա որոշադրում է քաղաքական կազմակերպութիւնների ձեւ, աստուածային դրօշմ է հաղորդում ասիական ամենազզուելի բռնապետութիւններին, ուր նա միահեծան կանոնաւորում է հասարակական յարաբերութիւնները, ազատութիւն է տալիս հաւատացեալների եւ՛ բազմականին եւ՛ մասուրին, ուր նա դեռ մինչեւ օրս էլ փառաբանում է Ղուրանի համարեա իւրաքանչիւր էջում հռչակուած „սրբազան պատերազմի" սկզբունքը եւ ներշնչում է եղբայրականացող, ֆանատիկոս մասսաներին—դեռ այսօր եւ, ա՞ռ—այն չարաշուք համոզմունքը՝ թէ իրօք ամեն մի պատերազմ „անհաւատների", գիաւուրների դէմ՝ աստուածահաճոյ մի գործ է, որի մէջ մեռնողները դառնում են դրախտաբնակ մարտիրոսներ, մինչդեռ պատերազմից յետ կացողները, դաւաճանները մատնւում են դժոխքի արհաւիրքներին... Մի կրօն, որ ցեղի պէս քարացել է, որ ոչ մի էւօլիւցիա, ոչ մի բարենորոգում չէ կրել իր ծագման օրերից ի վեր, չը նայած ներքին հերձուածներին ու պայքարներին, որ չէ յարմարել մարդկային պատմութեան ոչ մի նշանաւոր անցքի, որ երբէք չէ նպաստաւորել դէմօկրատիզմի, ռամկավարութեան ձգտումները, որ միշտ միայն խրախուսել է բռնի աշխարհակալութիւնները հրով ու սրով, թալանի եւ սպանութեան քաղաքականութիւնը.. Որքան էլ ճչան եւ հաւատացնեն իսլամի խանդավառ երկրպագուները, որքան էլ Երիտասարդ թաթարներն ու տաճիկները ճառեն Իսլամի իբր-ազատամիտ տենդենցիաների, նրա լայն համբերողութեան մասին՝ անժխտելի է, որ այդ կրօնը իր ծայրայեղ դօգմատիզմով, անօրինակ, մի անգամ ընդմիշտ բիւրեղացած կրօնա-բարոյական ռեգլամենտացիայով՝ մի սարսափելի պատիժ է ոչ միայն „անհաւատների", այլ եւ հաւատացեալների համար, մի ուժ, որ անողորմ բռնութեամբ ճզմում է ամեն ինչ, ստրկացնում է վիթխարի զանգւածներ, ստեղծում է մի ջոկ, առանձնայատուկ ուղեղային դրութիւն, տափակացնում է առանց այն էլ խեղճ, սխրալոյն, բռտական մի կեանք...

Եւ միթէ՞ մասամբ այդ թունաւոր ազդեցութեան չենք պարտ՝ որ մեր դրացիները մինչեւ օրս էլ շարունակում են դեգերել նոյն թմբրածած, նախապատմական տգիտութեան մէջ, որ սերունդների մի հսկայական շարք է անցել ու բաւ երեւոյթին դեռ պիտի անցնի, առանց օգտւելու քաղաքակրթութեան լոյսից եւ բարիքներից, անընդունակ զարգացնելու իրենց մէջ գիտութեան, արւեստի, գրականութեան հեռաւոր նմանութիւններն անգամ: Այդպէս է եւ տաճիկ ժողովուրդը, այդպէս է ամբողջ Օսմանեան պետութիւնը, որ չը նայած իր նպաստաւոր աշխարհագրական դիրքին եւ իր մշտնջենական շփման լուսաւոր աշխարհի հետ, հարիւրաւոր տարիների ընթացքում մնում է Եւրոպայի դռների մօտ՝ մի երկրորդ Չինաստան, աւելի եւս յետադէմ,—Չինաստանը անհամեմատ աւելի սիրով է դիմաւորում եւրոպական կուլտուրային:

Որքա՜ն, դժբախտաբար, իրաւացի է Հեգելեան Գանսը, երբ նա ասում է թէ „Իսլամը լոկ յեղաշրջումն է տ ա ր ա ծ ու թ ե ա ն մէջ եւ ոչ ժամանակի (eine Umwälzung im Raume, nicht in der Zeit), քանի որ նա իր դատարկ աբստրակցիայի, վերացականութեան մէջ չէ պարունակում որեւէ սաղմ ու հնարաւորութիւն՝ հեռաւոր զարգացման համար:" Ասես ճակատագրի, ֆատալիզմի մի նզովք հալածում է միշտ այդ թշուառ ժողովուրդներին, հասարակական այդ մեծածաւալ մարմիններին, որոնց անդամները, կարելի է ասել, ամեն տեղ են, իսկ գլուխը, մտածողը, գիտակից օրգանը—ոչ մի տեղ... Ցեղի ու կրօնի սարկանդութիւնները—երկու աշխարհաջինջ պատուհասներ—սերտ դաշնակցած՝ ուխտել են կարծես մինչեւ վերջ մաքառել քաղաքակրթութեան հզօր ու համամարդկային ճառագայթների դէմ...

*

Ամեն մի ցեղի, ժողովրդի մէջ՝ միշտ մի աննշան փոքրամասնութիւն է, „ընտրիների" մի դասակարգ է, որ ներկայացնում է առաջադիմական տարրը, որ պայքարում է անցեալի դէմ, ապագայի համար: Ո՞ւր է այդ տարրը մահմեդական աշխարհում.. Այնտեղ է ւ օ լ ի ւ ց ի ա ն՝ ասես յանգել է միայն բ ա ց ա ս ա կ ա ն հետեւանքների... Չափազանցութի՞ւն արդեօք... Դարեր շարունակ ննջելուց յետոյ, մեր հարեւան թուրք ժողովուրդը այսօր ահա „սթափման" նշաններ է ցոյց տալիս յանձին իր փոքրաթիւ „գիտակից տարրի", „ինտելիգենցիայի"—եւ ի՞նչ է արտադրում այդ „ինտելիգենցիան"...

Փորձո՞ւմ է նա—տիեզերական „Նմանողութեան Օրէնքով"—փոխ առնել բարձր ազգերից կուլտուրայի նուաճումները: Փորձո՞ւմ է գէթ մասամբ թօթափել իսլամի եւ հարապատ, իներտ հասարակութեան բթացնող լուծը, ուզո՞ւմ է ոգեգրել ինքնաքննադատութեան ու ինքնամփոփման բեղմնաւոր մեթոդը, որ դրացի հայը վաղուց իվեր կիրառում է իր կեանքում այնքան բուռն նախանձախնդրութեամբ ու այնքան աջողութեամբ:

Փորձո՞ւմ է նա քայլել համամարդկային ազատագրութեան ճանապարհով, փոքր ինչ մարզել գաղափարական անձնազոհութեան մեծ դպրոցում, ուր յեղափոխական հայը 20 տարուց իվեր վաստակել է մարտիրոսութեան այնքան պսակներ, երբեմն էլ յաղթութեան դափնիներ...

Ո՛չ, նա հանդիսաւոր կերպով, իր մամուլի էջերում ու փոխարքայական պալատում՝ պարսաւանք է ուղղում Յեղափոխութեան եւ մերժում է սահմանադրութեան սկըզբունքը: Նա միւս կողմից հրապարակ է նետում պ ա ն ի ս լ ա մ ի զ մ ի դրօշակը եւ այն էլ՝ յարձակողական, թալանող ու յօշոտող պանիսլամիզմի*): Նա գետնատարած փըռ-

*) Իր պանիսլամիզմի գաղափարը արդէն դեր ունի ներկայ թուրքական արտաքինի եւ մանաւանդ նրա ճէմերի ներքին միլիոնների մէջ—տարակոյս չի կայ: Բայց որքա՞ն մեծ է այդ դերը: Որքա՞ն նոր է այն հեղափոխութիւնը՝ թէ նաւակործան արտաքինը, իբրեւ մէկ մասը նախատեսուած քաղաքականի մի ծրագրի, ներշնչուած ու կազմակերպուած է Բոսֆորի ափերից, թէ Կովկասեան թուրք état-major-ը ուղղակի յարաբերութեան մէջ է երկրորդական աղբիւրների հետ, ինչպէս այդ հաստատել է ուզում Մազօնէս Այէնի „Սին Օտէչէստ-վա"-ի անցեալ տարուայ 209 համարում հրատարակուած իր Կ. Պօլսեան խորհրդատուի թղթակցութեան մէջ. թէ սուլթանի կառավարութիւնը ներկայացել է ունեցել—օգտւելով Ռուսաստանի պարտութիւններից Մանչուրիայում, նրա զինւորական ուժի անկումից եւ ներքին յուզմունքներից—ապստամբեցնել Կովկասեան միլիօնաւոր մահմեդականներին եւ խիզախ ասպետ այնքան զինւորական, երկար ժամանակ, յափշտակել Կովկասի մի մասը...

Այդ ենթադրեալը ինքնին անհնարին չէ եւ անհաւանական չէ: Ապա-

ւում է Երկրի մեծ Մարդասպանի առաջ և արդարացնելով նրա արիւնոտ ոճրագործութիւնները, պատրաստակամութիւն է յայտնում ներշնչելու նրա փայփայած մեթօդից և գործադրելու. այն նաև Կովկասում՝ նոյն „րեժիմ“ ու աւելի հայ-գիւղերի դէմ...

Եւ փադիշահական մեթօդը գործադրւում է... Հէնց այն ժամանակ, երբ հին ռէժիմը փլատակւում է ի դէմս ամենամեծ ու գժնդակ բռնակալութեան, երբ Ռուսաստանի և Կովկասի բոլոր ժողովուրդները, յանձին իրենց առաջադէմ տարրերի, զինուած գիտութեան վերջին խօսքով, տոգորուած հասարակական նոր իդէալներով, դիմաւորում են իրենց սեփական արիւնով ներկուած ազատութեան արշալոյսին— թուրք „ինտելիգենցիան“, իր ժողովրդի գլուխ կանգնած, նրա կեղեքիչ տարրերի՝ բէկերի ու մոլլաների հետ ձեռք ձեռքի տուած, հանդիսանում է բռնակալի և խուլիգանութեան մի հզօր պատուար, պաշտպանում է հոգևոր ու աշխարհիկ բռնակալութեան... Այդպէս է ահա արտայայտւում ինքնատիպ, *sui generis* հոգեբանութիւնը: Նոր „մթափւող“ ժողովրդի „գիտակից“ տարրը որոնում է իր ժողովրդի փրկութեան խարիսխ դարձող ա ն ց ե ա լ ի փէտիշների մէջ. փոխանակ հետևելու, ընդօրինակելու առաջադէմ ազգերին՝ նա գնում է լուսաւորուելու Երկրի ճիւաղի մօտ... „Նմանողութեան Օրէնքը“, քաղաքակրթութեան տարածման այդ նշանաւոր փակտորը՝ այդպիսով թ ա ր ս ւ ո ւ մ է, գլխիվայր դառնում և նրա կրող-բռնապետները իրենց հետ միասին՝ նախապատմական բարբարոսութեան անդունդն են գլորում և իրենց հարազատ ժողովրդին...

Կուլտուրակա՞ն, թէ բնութեա՞ն ժողովուրդ: *Kulturvolk* թէ՞ *Naturvolk*...

Ինտելիգենցիա չը կա՞յ, ա ն հ ա տ ն ե ր չը կան... թւում է թէ այդտեղ է ամբողջ ժամանակակից Խուժանութեան խորագոյն ցաւը: Չը կայ այն տարրը, որ աղն է բոլոր քաղաքակրթւող հասարակութիւնների, որ կրողն ու աւետաբերն է նոր գաղափարների ու հոսանքների, չը կայ առհասարակ հասարակական մտքի շերտաւորում, չը կայ այլազանութիւն գաղափարների, մօրալի, աշխարհայեցողութեան մէջ: Տնտեսական-դասակարգային շերտաւորումը կարծես նոյնպէս բիւրեղացել է ցեղի, կրօնի և բոլոր միւս կատեգօրիաների նման, նա չէ անդրադառնում մարդկանց մտքերի ու զգացումների վրայ.—այն ողբերգական, մեծ թշուառութիւնը, որի մէջ դարերով պահում են թուրք մասսաներին՝ համիդեան փէօդալները, կղերական կաստան և աշխարհիկ բռնապետութիւնը՝ ոչինչ չէ ասում թուրք „կրթուած“ դասին, նա չէ արտադրում ժ ո ղ ո վ ր դ ա կ ա ն դատի ճշմարիտ, համոզուած առաջամարտիկներ ու իդէօլոգներ. այն արհաւրալի և բռնաջնջող պատերազմն անգամ, որ թուրք տարրի յղացումն է, որ այսօր ներկել է ամբողջ Անդրկովկասը և՛ հայի և՛ թուրքի արիւնով,—այդ եզակի ճգնաժամն անգամ հանդէս չէ բերում թուրք ժողովրդի միջից գէթ մի փոքրաթիւ բանակ՝ կարող, ազդեցիկ ու գաղափարական անհատների, որոնք գիտակցելով ընդհարման բոլոր դժոխային անմտութիւնն ու աղտեղիները, աշխատէին, ուժգին, արտասուն բողոքով, եռանդուն քարոզներով կանգնեցնել հարազատ ամբոխի կոյր, ատելային ոճրը *):

Անհատներ չը կա՞ն: Ուժեղներն անգամ ենթարկւում են, յարմարւում են իրենց շրջապատին: Բիրտ ու բնական միջավայրը, որ ինչպէս տեսանք, կազմուած է հինաւուրց նախապաշարմունքներից, նեխուած բարքերից ու սովորութիւններից, պահանջում է իւրաքանչիւրից հլու, դիակնային համակերպումն, *perinde ac cadaver*: Անհատները յարմարւում են իսպառ, կորցնելով իրենց առանձնայատուկ գոյնը և գունաւորւելով շրջապատի նման... Այդպէս հնչաւոր տերևերքի մէջ, որոշ կենդանիներ ու բոյսեր ընդունում են շրջապատող բնութեան գոյնն ու յատկութիւնները, որպէսզի հ ա կ ա ս ո ւ թ ի ւ ն չը կազմեն միջավայրի հետ,

*) Կը մեղադրե՞ն մեզ արդեօք, թէ շատ ենք խ ս տ ա ց ն ո ւ մ գոյները: Բայց մի՞թէ որեւէ մէկը կարող է պնդել, թէ այդ բանակը կայ, թէ նա գործում է պատշաճ լրջութեամբ ու հեղինակութեամբ, թէ միայն մենք ենք, որ ուրանում ենք նրա գոյութիւնը... Մի՞թէ կը պահանջէ՞ք ոգեւորել այն հանգամանքով՝ որ հրապարակի վրայ կայ նորերս կազմակերպուած „Ադալէթ Միլլէթ“ (թուրք ռամկավարական կուսակցութիւն) կոչւող մի մարմին, որ կան թուրք սօցիալ-դէմօկրատներ ու յեղափոխականներ... Մենք ողջունում ենք այդ տարրերի երեւան գալը, քանի որ, այսպէս թէ այնպէս, նրանք թուրք ժողովրդի ապագան են ներկայացնում. բայց զարգացման խանձարուրի մէջ գտնւող այդ ուժերը այնքան անտես ու անկայուն են, որ նրանց ձայնը, եթէ անգամ հնչէ խրոխտ ու ազնիւ, պիտի մարէ հայրենի խուժանութեան յարուցած ժխորի մէջ: „Եթէ միայն հնչէ խրոխտ ու ազնիւ“... Այստեղ եւս անխուսափելի [illegible]: „Յառաջ“-ի 15-րդ համարում կարդում ենք մի քաղուած Բագւի մահմեդական իբր-սօցիալ-դէմօկրատ „Իրշադ“-ից, ուր թուրք հրապարակախօսը հռչակում է „Իսլամութեան մէջ եղած թուրքական ազնուութիւնը, նրա մաքուր բնաւորութիւնը“ եւ կատաղօրէն թափում „Գեհենի զաւակ հայերի“ ու „Դաշնակցութեան“ վրայ, որոնց յանձնում են „ամբաստանել, արտաքսել Գանձակի մուսուլմաններին“... Մեկնութիւնները աւելորդ են: Իսկական, ազնիւ թուրք գործիչն հարկաւոր է ներկայ հանգամանքներում, համաճարակային բաւականաչափ արիութիւն՝ հրապարակով մերկացնելու թուրք *état major*-ի շահատակութիւնների դէմ, եւ խարազանելու թուրք „պատասխանատուներին“: Ե՞րբ արդեօք կը գայ այդ արիութիւնը... Երբ որ երկու ժողովուրդները էլ իրար թքելով՝ կը սպառուի՞ն...

Փոքրիկ, բայց բնորոշ փաստ.

Ահա մի թուրք ինտելիգենտ, համալսարանական—յանկարծակի „Դրօշակի“ խմբագրատան: Նա այն վայրերից է, ուր թուրք ու հայ ապրում են միասին, ստուար բազմութեամբ եւ ուր նրանք մի տարուց ի վեր կրծում են իրար: Որոշ նշաններից տեղեկանում ենք, որ մեր հիւրը հասարակ լ ա ւ ե ր ի ց է, „գ ի տ ա կ ի ց ն ե ր ի ց“: Նա խօսում է իր խաղաղարար առաքելութեան մասին՝ երկրի մէջ: Հաճելի իրողութիւն: Նա յայտնում է, թէ փախել է իր կրօնակիցների հալածանքից, վրէժխնդրութիւնից: Հետաքրքիր է: Բայց հետաքրքրականը դեռ յետոյ է գալիս: Մեր թուրք համալսարանականը աւելացնում է, որ ինքը մինչեւ օրս էլ չէ կարողացել հասկանալ՝ թէ ո՞վ է, ի՞նչ է թուրք-հայկական արիւնեղութիւնների դրդողը եւ թէ երկու կռւող կողմերից ո՞րն է մեղաւոր... Այդ ինտելիգենտ երիտասարդը, ինչպէս եւ վերը յիշած „ազատախոհ“ հրապարակախօսը՝ մի մի նմուշ են ցեղի յատուկ հոգեբանութեան...

զան թերեւս կը ստուգէ իրողութիւնը իր ամբողջ ծաւալով եւ ցոյց կը տայ, թէ որքան պանիսլամիզմի առանձին արտայայտութիւնները եւ որոշ փաստերը—ինչպէս, օրինակ, գաղտնի խորհրդաւոր նամակների երեւան գալը Բաքւում ու այլ տեղերում, կանանչ դրօշակները, այլ եւ մակագրութիւններով—ապացոյցներ են մի նոյնպիսի համաշխարհային ծրագրի՝ համիսլամական նշանաբանի տակ՝ որը տրամաբանօրէն եւ էապէս պիտի ունենար հ ա կ ա ք ր ի ս տ ո ն է ա կ ա ն բնաւորութիւն, բայց որ ուղղուած է—խոստովանէ՞նք արդեօք—միմիայն հ ա յ տարրի դէմ եւ մինչեւ օրս արձագանք չէ գտնում օտարների մահմեդականութեան զօրեղ պատւարի՝ Կովկասեան ս ի ւ ն ն ի ազգաբնակութեան մէջ...

Ինչ որ էլ լինի, համիսլամական գաղափարը իր նախնական կամ կրօն-փիլիսոփայական իմաստով *à priori* աւելի մատչելի է թուրք մասսաների ու առաջնորդների ըմբռնումներին եւ այդ գաղափարի վերը հաստատուած ոլորտութեան մէջ աւելի հաւանական է, քան նրա տնտեսական, „դասակարգային շահերից“ իր առաջացած անտագոնիզմը եւ բոլոր „իզմ“-երը, որոնք խորթ ուղեղների ըմբռնողութեան են միայն:

Իսլամի տարփողների համեմատ՝ ներկայ „արդար պատերազմում“ եւս մահմեդականների յաղթական բանակը տեղ-տեղ տեսնում էր վերի ընկած հայ „գիւղացիների“ — Բայազիդ, Մինինեոր—կրօնափոխ լինել եւ այդ դէպքում նրանց կեանքը խնայւում ու յարգւում էր... Նման դէպքեր յաճախ են դիտւել եւ տաճկահայոց կոտորածների միջոցին: Այդ հանգամանքը ինքնին մի խոշոր ապացոյց է կ ր օ ն ա կ ա ն ֆ ա կ տ օ ր ի ազդին, ծանրակշիռ կարեւորութեան: Կրօնական ֆանատիզմութիւնը յաճախ բռնկւում է միանգամայն ի վ ն ա ս յ ա ռ ա ջ ա ն ո ղ ի տնտեսական շահերին... Կրօնական լարուած վիճակը երկու դարի համայնքների միջեւ, շարունակական ընդհարումները՝ հարուածում են առեւտրական յարաբերութիւններին, քանդում են տնտեսական կեանքը, սահմանափակում կամ իսպառ կտրւում են ապրանքների փոխանակութիւնը եւ այդ բոլորը կորուստ է երկու պատերազմող կողմերի ե՛ւ բուրժուային ու ֆէօդալին ե՛ւ գիւղացուն ու պրօլետարին...

ուշադրութիւն չը գրաւեն իրենց վրայ և դիւրութեամբ պաշտպանեն իրենց դիրքը գոյութեան դժուարին պայքարի մէջ՝ նմանութիւնը կատարեալ է…

Զարհուրելի է սովորութիւնների, բարքերի լուծը: Անհատը ամփոփուած է մ տ ա ծ ե լ ծնող-երամի գլխով, զ գ ա լ ու կ ա մ ե ն ա լ՝ նրա սրտով ու կամքով…Մի փտտած օրէնք՝ որ տարածւում է Իսլամի գրեթէ ամբողջ աշխարհագրական գօտիի վրայ… «Երիտասարդ Թաթարները» և «Երիտասարդ Տաճիկները»—Ահմէդ Աղայեւներն ու Ահմէդ Րիզաները—նոյն թաթարական և տաճկական ոգին են մարմնացնում, նոյն հոգեբանութիւնն են արտայայտում՝ իրենց ցեղերի բացառական գծերը. բոլորն էլ պանիսլամիստ ու ազգայնամոլ, ֆեոդալ ու արքայապաշտ, բոլորն էլ սուր ու հակառակորդ ուրիշ լծակից ազգութիւնների, նրանց պարզած ազատութեան դրօշակների, նրանց դաւանած իդէալների: «Երիտասարդ» տաճկութիւնը, Օսմանեան պրօգրէսի դրօշակակիրը, չը նայած իր ընդունած բարձրագոյն նշանաբաններին՝ միայն երեսուն տարւոյ իր գոյութեան ընթացքում ցեղի պէս ամուլ ու անդամալոյծ,—մի կուսակցութիւն, կազմուած մասամբ միջակութիւններից և բարոյական գաճաճներից, որոնք, գաղափարական անհրաժեշտ շաղախից զուրկ լինելով, յեղափոխութեան վարդապետութիւնը հարեմներում ու սուլթանական ախոռատներում սովորելով, սիստեմատիկաբար դաւաճանեցին իրենց դատին, կաշառւեցին օգոստափառ Ս[illegible], և իբրև անօրինակ, իրենց տեսակի մէջ եզակի «յեղափոխական» մի կուսակցութիւն՝ նրանք եղան ու մնացին միայն առաջնորդն ամբողջ յեղափոխական մարդկութեան մէջ…

Նրանց սիրած պլատֆորմներից մէկն է եղել՝ ամբաստանել ու պարսաւել յաչս օտարների՝ հայ ու մակեդոնական ժողովրդի ազատագրական շարժումները, ժխտել միջազգային դաշնագրերով ընդունւած յանձնառութիւնները՝ յատկապէս հայերի ու մակեդոնացիների համար, յորդորել վերջիններին՝ օսմանցի դառնալ և մոռանալ ընդհանուր, օսմանեան հայրենիքի ազատագրութեան մասին… իրենց եղանակով: Սուլթանի արիւնռուշտ քաղաքականութիւնը հայերի վերաբերմամբ, տաճկական եաթաղանի տակ ընկած հարիւր հազարաւոր զոհերը երբեք չեն վշտացրել «կարգի ու առաջադիմութեան ներկայացուցիչ» Ե ր ի տ ա ս ա ր դ Տ ա ճ ի կ ն ե ր ի ն,—ընդհակառակը… Այդպէս է ահա պատկերանում մեր աչքի, իր խոշոր ու հարազատ գծերով, Օսմանեան վերածնութեան «աւանգարդը»: Սա եղածին մի կուսակցութիւն, ծոյլ, անպատեհ, առանց անցեալի ու ներկայի… Նրա հետ կարծես կոնտրաստ է կազմում Անդրկովկասեան Ե ր ի տ ա ս ա ր դ Թ ու ր ք ու թ ի ւ ն ը, որ այսօր բռնած է տենդոտ, մրրկալի պայքարներով և հասած «փառքի» գագաթնակէտին… Սակայն, արտաքուստ հակառակ՝ ներքուստ խորապէս նման են իրարու երկու «աւանգարդ»-հատուածները,—երկուսն էլ դուրս նոյն ճակատագրի ու ատաւիզմի, երկուսն էլ ծնունդ նոյն դաւանական յ ա ր մ ա ր ե ց մ ա ն՝ իրենց նախնական իրականութեան, սուտինային. Երկուսն էլ— Անկում ու Այլասերում…

Ո՞ւր է ելքը: Ո՞վ պիտի փրկէ սոսինայի անտառն ապառաժը: Ո՞ւր են բարձր, անկախ հոգիները, որոնք հեռու երամ-զանգուածի աւանդութիւններից, անդրջրհեղեան, փթթած հասկացողութիւններից՝ որսան բարձր, քաղաքակիրթ համայնքների ծանուցած ճշմարտութիւնները և աշխատեն իրագործել նրանց՝ հարազատ միջավայրում: Ո՞ւր են արտակարգ անհատականութիւնները, որ իրենց հզօր ու արդար մ ե կ ու ս ա ց մ ա ն մէջ պատերազմ յայտարարեն բռնաւոր, անտեղակալ հասարակութեան և դառնան խթան նրա անսայթաք առաջադիմութեան:

Անցեալը և ներկան, չէ՞, որոշ չափով պատասխանում են ա պ ա գ ա յ ի համար… Վայր, ոչ հեռու ապագայում, մեր երկիրը յուսով ենք կը տեսնէ ազատ կարգերի մէջ.—ընտրողական իրաւունք՝ ընդարձակ ու հաւասար բոլորի համար՝ մամուլի, խօսքի ազատութիւն, պարլամենտական կեանք և այլն—և ի՞նչ պիտի տայ թուրքական ահռելի անշարժութիւնը այդպիսի կարգերի մէջ… Ի՞նչ աւելի բարիք կարող է սպասել նա, բայց եթէ ամենաճարձակ օխլոկրատիա և դէմագոգիա (démagogie), որ—ինչպէս Հիւսիսային Ամերիկայում, սեւամորթների ազատագրումից յետոյ—կլիբը, անօգրանք դէմագոգները, պօլիտիկանները (հէնց այսօրուան Թուրք խուլիգանութեան «ինտելիգենտ» շէֆերը), օգտուելով իրենց ժողովրդի անծայր տգիտութիւնից՝ ագռաւների պէս կը թափւին նրա վրայ, կ՚աշխատեն իրենց գձուձ շահերին ծառայեցնել նրա թ ւ ա կ ա ն ու ժ ը, նրա վրայ հիմնել ազդեցութիւն ու արտօնութիւններ. կ՚անեն քաղաքական կաշառակերութիւնը հրէշաւոր չափերով, ռամկավարութեան մթնոլորտը կը թունաւորեն, կ՚ապականեն. և դեռ երկար, շատ երկար ժամանակ, նոյնիսկ դէմօկրատիզմի յաղթանակից յետոյ, Թուրքական կամարիլլան իր ձեռքում կ՚պահէ իներտ ու հլու մասսաները, և այդ բոլորը, բնականաբար, կ՚անդրադառնայ նաև հայ ժողովրդի ճակատագրի վրայ… Հրապուրիչ է հեռանկարը—ի՞նչ ասել կուզէ…

(Վերջը միւս անգամ)

ՀԱՅ—ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

I

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

(Հատուածներ մի ընկերոջ նամակագրութիւնից *)

ԹԻՖԼԻՍ, դեկտեմբերի 6

… Նոր Թիֆլիս հասած, անձամբ տեսանք թէ ի՞նչ է նշանակում փախեցած ամբոխ: Լսեց մի որոտ, յետոյ հրացանների երկու տրաքոց. տրամվայների, կառքերի և սայլւորների մի խելայեղօրէն փախուստ էր, որ սկսեց: Տեսարանը աննկարագրելի էր: Մի ժամ յետոյ քաղաքը հանդարտւեց, և պարզւեց, որ տրամվայի տակ մի չարամիտ դրել էր պետարդ. Նրա պայթիւնի վրայ շշկլած զինուոր պահակները պատի առաջ սկսել են հրացաններ արձակել օդի մէջ և ահա այդ ահռելի երկիւղը ու փախուստը:

Սա դեռ երկունքի սկիզբն էր:

Երկրորդ օրը, նոյեմբերի 18-ին, Թիֆլիսում նախ անորոշ կերպով, ապա աւելի և աւելի վճռական ձեւով լուր տարածւեց, որ Գանձակում հայերի ջարդ է տեղի ունեցել: Տարաբախտաբար պատա-հեռագրատան գործադուլը հնար չէր տալիս ճշտելու: Շուտով երկաթուղով եկողները և փախչողները եկան պատմելու սոսկալի ճշմարտութիւնը: Չը նայելով հայերի պատրաստութեան, չը նայելով անցած այնքան օրինակներին, մեր խեղճ հայրենակիցները այստեղ էլ խաբւել, վստահացել են Թուրք սարիկանապետի և Տակայշվիլու կոչւած օրինայի հաւատարմացումներին և դուն կնաշվելի կոչւած որիկայի հաւատարմութեան: Այստեղ էլ կատարւեց մի արիւնոտ դաւադրութեան: Այստեղ էլ կատարւեց այն, ինչ որ Նախիջեւանում—Թուրքայ մասում գտնւող նոյնը, ինչ որ Նախիջեւանում—Թուրքայ մասում գտնւող Հայոց ամբողջ շուկան Թալանւ. աւերի և հրդեհի ենթարկւեց նշանակւած ժամին. կատարած սարսափելի է եղել. Թուրքերը մզկիթից դուրս են գալիս խումբ-խումբ և ամենաբարեձև եղանակով մտնում են հայերի խանութները դոյզ-դոյզ, երբ-երբ, մտնում են հայերի խանութները թալանելու համար: Որպէսզի նրանք թէ խօսելու և առևտուր անելու համար: Որպէսզի նրանք թէ խօսելու և առևտուր անելու համար: Ուրիշ նոյն վայրկենին հասնում են հէնց իրենց խանութների մէջ: Բէչարաներին մորթում են հէնց իրենց խանութների մէջ: Թալանը ու հրդեհը սկսւում է. Սպանւածների թիւր 100-ից վերջ միլիոնի է հասնում: Սպանւածների թիւր 100-ից աւելի է: Այդ այն շուկան էր, որ մի քանի անգամ հայերը փորձեցին փոխադրել իրենց մասը և մէջը թիրը սաrր փորձեցին փոխադրել իրենց մասը և միջի թիրը ամբողջ կանոնաւոր և մի քանի բէգերի խորհրդով փոխեցին իրենց կանոնաւոր և մի քանի բէգերի խորհրդով փոխեցին իրենց

*) Այս նամակը, գործնական պատճառով, նոյնու. ձեւով փոխառնում միայն:

քերի բոլոր ջանքերը խուժել հայոց թաղը վերջացել է առաջինների կոտորածով։ Կռւին մասնակցել է հռչակաւոր աւազակապետ Դալի-Ալին 500 ձիաւորներով, բայց դարձեալ յետ է մղուել հայերից մեծ կորուստներով։ Այս այն աւազակապետն է, որին ընդունել էր բարեկամական ունկնդրութեան Սուլթան-Կրիմ-Գիրէյը. Գանձակին օգնութեան են գնացել էլի մի քանի Դաշնակցական խմբեր։ Օգնութեան էին եկել նաև շրջակայ հայ գիւղերից։ Այսպէս միահամուռ ջանքերով կարելի եղաւ Թուրք խուժանի առաջը փակել և նոյնիսկ զգալի վնաս հասցնել։ Կռիւը շարունակուեց 4—5 օր, և մինչև այսօր էլ հաշտութիւնը չի կայացել, հայերը մերժում են Թուրքերի առաջարկը և պահանջում են երկու միլիոն վնաս։ Մալաման էլ գնաց հաշտեցնելու և վերադարձաւ առանց հետևանքի հասնելու։ Այժմ այդ երկու բանակները կանգնած են դէմ առ դէմ, յարաբերութիւնն խզուած կտրուած է երկու մասի մէջ, հայերը ապրում են իրենց ուրոյն կեանքով՝ և Թուրքերը իրենց։ Միայն կայարանը սկզբից մինչև այժմ Դաշնակցական խմբի ձեռքին էր և Թուրքերի բոլոր ջանքերը քշել նրանց այնտեղից, անցել է անյաջող. եթէ այդ յաջողէր նրանց, հայերի բանը շատ կը վատանար, որովհետև պաշարի գիծը կ'ընդհատուէր։ Սպասւում է նոր և աւելի ահեղ ընդհարում։ Մօտ 4000 Թուրք կայ զէնքի տակ քաղաքում և 1500 հայ։

Գանձակի դէպքից յետոյ այլևս անկարելի էր պահել Տակայշվիլուն, որի դիւական ամբողջ ծրագիրը երևան եկաւ, ուստի Վօրօնցով-Դաշկովը վերջապէս հնարաւոր համարեց նրան յետ կանչել, միաժամ լաւ ի կատար ածելուց յետոյ, և նրա տեղ նշանակեց գեներալ Ֆլէյշէրին։ Վերջինս սկզբում մի փոքր լաւ դիրք բռնեց, բայց այժմ դարձեալ հայերի դէմ է. էլ կասկած լինել չի կարող, որ կաշառուել է։ „Աստեղազարդ" գեներալից ուրիշ առաքինութիւն սպասել անհնարին է։

Գանձակի ընդհարման լուրը Թիֆլիս հասնելուն պէս, այստեղ էլ Թուրքերի մէջ խլրտում նկատուեց։ Աւլաւածների այս քաղաքը, ուր 70 հազար հայ կայ 10 հազար Թուրքի դէմ, ժողովուրդը դողում էր այդ մի բուռն Թաթարներից։ Դաշնակցական խմբերը Թուրքերի թաղը շրջապատեցին և դիրքեր գրաւեցին։ Մի երկու օր այդպէս մնացին դէմ առ դէմ։ Կառավարութիւնը թոյլ էր տալիս երկու կողմին էլ։ Պէտք էր տեսնել Դաշնակցական խմբերին առանձին նշանները կրծքերին կպցրած և այնալուն կամ Մաուզերը ձեռներին փողոցներով անցնելիս... Նոյեմբերի 20-ին առաջին պայթիւնը լսուեց Թուրքերի կողմից, և սկսուեց միահամուռ որոտ բոլոր դիրքերից։ Մի կատարեալ պատերազմ։ Բարիկադներ շինեցին փողոցների բերաններում։ Դրութիւնը ծանր էր։ Պարզ էր, սակայն, որ Թուրքերը սաստիկ ընկճուած էին։ Նրանց կորուստներն ահագին եղան. սպանուեցին, ցաւ է ասել շատ պարսկահպատակ խեղճ ու կրակ համալներ։ Սկսած կռիւը մերթ դադարելով, մերթ հանդարտուելով տևեց ամբողջ շաբաթ, որի ընթացքում բազմաթիւ մանր ու մեծ էպիզոդներ տեղի ունեցան, բայց ես զանց կ'առնեմ։ Ասեմ միայն, որ Դաշնակցական խմբերի ընթացքը, կազմը ընդհանուր հիացմունքի առարկայ եղաւ։

Առաջին օրերը հրացանների որոտից սարսափած ժողովուրդը կամաց-կամաց խաղաղուեց՝ վստահանալով իր ճակատագիրը մարտիկ խմբերին. բանն այնտեղ հասաւ, որ քաղաքի հայկական մասերում ժողովուրդը շարունակում էր ապրել սովորական կեանքով, մինչդեռ Թուրքերի թաղը երկաթէ օղակով շրջապատուած էր. բարիկադներից որոտ էր, որ լսւում էր։

Կռիւն այսպէս շարունակուեց 4—5 օր, փոխարքան դիմեց յեղափոխական կուսակցութիւնների միջնորդութեան, որ նրանք հաշտեցնեն կռւող կողմերին։ Առիթ եղաւ ներկայ լինելու յեղափոխական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների ժողովում, երբ ոստիկանապետ Ցի ս եկաւ յայտնելու, որ Դաշկովը խնդրում է նրանց միջնորդութիւնը և յատկապէս կ'ուզէր, որ սօցիալ-դէմօկրատները որևէ կերպով վերջ դնեն հայ-Թուրք. ընդհարման։ Դա մի ապշեցուցիչ առաջարկ էր։ Մենք ականջներիս չէինք հաւատում։ Հաւաքուած էին երկ-երկու պատգամաւոր իւրաքանչիւր կազմակերպութիւնից և ոստիկանապետը դիմելով յեղափոխականներին՝ երկար բարակ խօսում էր, թէ ինչպէս կառավարութիւնը յոյս ունի, որ մենք վերջ կը դնենք կռւին, որովհետև զօրքերն անզօր են։ Սօցիալ դէմօկրատները պատասխանեցին, թէ իրանք յանձն կ'առնեն խաղաղացնել քաղաքը, եթէ նրանց 500 հրացան տրուի և բաւարար փամփուշտ։ Սա մի „համարձակ" առաջարկ էր, և ամենքս հաւատացած էինք, որ տալու չեն։ Բոլոր միւս կուսակցութիւնները յայտնեցին, որ իրանք դէմ չեն լինի, եթէ տուին զէնքերը միայն սօցիալ-դէմօկրատներին։ Ո՞վ էր հաւատում, թէ կը տան։ Ինչ էք կարծում, Ցիր. գնաց, մի ժամ յետոյ եկաւ յայտնելով, որ Դաշկովը համաձայն է տալ 500 հրացան, և մի ժամ յետոյ իրօք ի կատար ածեցին այդ վճիռը։ Կարո՞ղ էք երևակայել մեր զարմանքն ու ապշութիւնը։ Եւ այն երեկոյեան սօց. դէմօկրատական խումբը Դաշնակցականների հետ արդէն բարիկադների վրայ էր։

Թուրքերի դրութիւնն էլ աւելի դժուարացաւ. յաջորդ օրը նրանք կարողացան գիշերով քաղաք բերել տալ մօտ 6—7 հարիւր Բօրչալուի արիւնածարաւ Թուրքեր։ Սրանց գալով նրանք յանդգնեցան. կռիւը վերսկսուեց։ Չը նայելով որ սօց.-դէմօկրատների խումբը հրացանների ծայրերին սպիտակ դրօշակ ունէր և աշխատում էր խաղաղութեամբ գործել, Թուրքերին համոզել, որ վար դնեն զէնքերը, նրանք յանկարծակի յարձակուեցին ս.-դէմօկրատների վրայ, սպանեցին 2-ին, վիրաւորեցին 4-ին. խումբը տեղի տուեց և յետ քաշուեց դիրքերից։ Հրապարակի վրայ մնացին դարձեալ Դաշնակցականները և այդ օրը եղաւ ամենակատաղի կռիւը։ Բօտանիկական այգու ամբողջ սարը Դաշնակցականների ձեռքն էր, այնտեղից դնդակների տարափ տեղացին պաշարուած Թուրքերի վրայ և զարկեցին կատաղի բօրչալուեցիներին։ Այսպէս վերջացաւ սօց.-դէմօկրատների խաղաղարար միսիան և նրանց՝ Թուրքերին համոզելու եղբայրութեան գաղափարը խօսքով և ոչ զէնքով, վերջացաւ իրանց մի քանի ընկերների մահով։

Մանրամասնութիւնները մի կողմ թողնելով, պիտի ասել, որ բոլոր կռիւները վերջացան Թուրքերի կատարեալ պարտութեամբ։ Բօրչալուի աւազակները բան չը շահեցին, միայն կարողացան կրակ տալ Մէյդանի մի քանի փոքրիկ հայ խանութները և վերջի վերջոյ նրանց մեծամեծները դիմեցին դումային՝ խնդրելով խաղաղութիւն ու հաշտութիւն։ Հաշտութիւնը կայացաւ ինչպէս ամեն տեղ կօմէդիայով, բայց երկու կողմն էլ մինչև այսօր զգոյշ են և զինուած։ Վրացի (բացի ֆեդերալիստներից) իշխաններն ու բուրժուազիան ամենաթշնամական վերաբերմունքն ունեցան դէպի հայերը և բարեկամաբար տրամադրուած են դէպի Թուրքերը։ Անձամբ դրանց հետ շփւեցի այս արիւնոտ օրերում, և տպաւորութիւնս յուսահատական է։ Լրագրներից շատ բան կ'իմանաք։ Անգամ „Վօզրօժդենիէ" թերթը դիմակը դէն դրեց և սկսեց բացարձակ հայերի դէմ գրել և Դաշնակցական կօմիտէն ստիպուած եղաւ երէկ խզել նրա հետ իր կապերը։ Այս խմորը սակայն դեռ շատ ջուր կը վերցնի, չը նայելով հայերի և մասնաւորապէս Դաշնակցութեան ցոյց տուած կատարեալ տակտին և սառնարիւնութեանը։

Գանձակի և Թիֆլիսի ընդհարումները արձագանք գտան ամբողջ երկու նահանգներում։ Այլևս անկիւն չը կայ, ուր մի հայ և մի Թուրք իրար կողքի ապրեն խաղաղութեամբ. կոտորած ու թալան է ամեն կողմ, փախստականներ ու բօթաբերներ են, որ գալիս են այստեղ ամեն օր։ Երկաթուղու գիծը Բագւից Թիֆլիս և Թիֆլիսից մինչև Ալէքսանդրապօլ ամեն տեղ ենթարկւեց աւերի ու յարձակման։ Մի քանի տեղերում զինւորների ու ժանդարմների աչքի առաջ վագօններից հանել են հայերին ու կոտորել։ Կորուստն անհաշիւ է։ Գանձակի գաւառում գործում է Համազասպ իր խմբերով։ Զանազան տեղերից լսւում է Թիւրք գիւղերի աւերի ձայներ։ Արիւնի և աւերածի մի փոթորիկ է գործում։ Կատարեալ պատերազմ է երկու ժողովուրդների մէջ ամբողջ գծի վրայ և ցաւն այն է, որ շփման կէտերը չափազանց շատ են այդ իրար մօտ ապրող երկու ազգի մէջ։ Մէկը դժբախտ իր գիտակցութեամբ ու կուլտուրայով, միւ-

որ դժբախտ իր արիւնարբու բնաւորութեամբ, իր անգիտութեամբ ու գազանութեամբ:

Ի՞նչ է անում կառավարութիւնը: Նրա տակտիկան հայերի վերաբերմամբ մազի չափ անգամ չի փոխուել: Մի քանի թեթեւ փորձեր եղան Գաշկովի կողմից զէնքեր բաժանել հայ գիւղացիներին (հինգ տանը մի հատ): Բայց այդ վճիռը նա չը կարողացաւ իրագործել, որովհետեւ Թիֆլիսի ամբողջ ապայակոյտը որոշեց բոլոր ուժով դիմադրել եւ զէնք չը տալ եւ չը տուեց: Գաշկովը յայտարարեց իրեն հիւանդ, եւ պաշտօնը վարում է Մալաման: Կասկածի տեղիք չը կայ, որ այստեղի բարձր վարչութիւնը միանգամայն շարունակում է քաջալեր հանդիսանալ թուրքերի բարբարոսութիւններին: Մեր բուրժուա ինտելիգենտները վերջապէս համոզուել են, որ ե՛ւ Շիրինկին (մանաւանդ սա) ե՛ւ Մալաման, եւ Կրիմ-Գիրէյ (սա առանձնապէս) շարունակ դաւադրութիւն են կազմում հայ ժողովրդի դէմ, իսկ Գաշկովը մի թոյլ, անկամք, անխելք, բայց դարձեալ դէպի հայերը առանձնապէս լաւ չը տրամադրուած մարդ է, խաղալիք միւսների ձեռքին...

Դարալագեազում թուրքական Հօրս գիւղը խաղաղ ապրող հայերի պատգամաւորութիւնը երէկ այստեղ էր: Եկել է զէնք խնդրելու, իրենց գաւառը մաքրելու համար: Խեղճերը պատրաստ են տալ ինչ ունին, միայն թէ հրացան լինի, պարզ գիւղացիներ են, բայց ինքնապաշտպանութեան ամենաբարձր գիտակցութեան հասած: Նրանք պատմեցին, թէ Հօրսի թուրքերին վարձատրելու համար Երեւանի փոխնահանգապետ Կօվալեօվ եւ գեն.-նահանգապետ Եայկէվիչ անտեսապէս իսպառ քայքայեցին 12 հայ գիւղ: Ամեն տընից վերցրել են տասնական րուբլի եւ տուել թուրքերին: Այս օրինակը բերեցի, որ լաւ հասկանալի դառնայ, թէ կառավարութիւնը որքան քնքոյշ է դէպի թուրքերը: Ո՞ր հայի կորուստ վերադարձրին մինչեւ այժմ: Ահա թէ ինչու դէպի կառավարութիւնը հաւատի ու վստահութեան նշոյլ չի մնացել. ծաղր ու ծանակի է ենթարկւում ամեն մի պատգամաւորութիւն, որ ուզում է դիմել փոխարքային:

Թիֆլիսում այժմ բոլոր փողոցները ինքնապաշտպանութեան (եւ յատկապէս Դաշնակցական) խմբերի հսկողութեան տակ են: Թաղերը խորհուրդ են կազմում, դրամ հաւաքում, տալիս որոշ թւով Դաշնակցական զինուոր խնդրում իրանց ծախսով որպէս գիշերային պահակ: Սա արդէն ազատութիւն չէ, այլ կատարեալ անարխիա: Գիշերները քաղաքում մի հատ ոստիկան չի երեւում: Բազմաթիւ են խուլիգանները, որոնք աշխատում են կրակ տալ հայերի տները: Քանիները բռնուեցին նաւթով լի ամանը ձեռներին. մինչեւ այժմ նրանց չը յաջողուեց իրենց ոճրագործ ծրագիրը գլուխ բերել, տեսնենք մինչեւ ե՞րբ: Զարմանալի չի լինի, եթէ մի օր լսէք, թէ Թիֆլիսը վառւում է. Ամեն օր հրդեհի փորձեր: Երէկ մի խուլիգան բռնեցին սպայի զգեստով. ռուս բանակին արժանի սպան չ'ամաչեց գալ իր մունդիրն ուզելու, երբ իմացաւ խուլիգանի բռնուիլը: «Ես երկու ժամով էի տուել նրան» ասում էր նա. իսկ խուլիգանը բռնուեց նաւթը ձեռքին: Զարդից չէին վախենում, բայց հրդեհից դողում են ամենքը:

Ահա երեք օր է, որ Բաթումից սարսափելի լուրեր են գալիս. կօզակները սպանում են ու թալանում անպատիժ. Հրատարակուած է պաշարման դրութիւն, եւ ամբողջ իշխանութիւնը յանձնուած է մի քանի հարիւր կօզակների կամայականութեան: Պատգամաւորութիւն եկաւ Գաշկովի մօտ խնդրելու, որ դուրս տանեն կօզակներին. այստեղից այդ մասին հրաման գնաց, բայց կոմենդանտը ո՛չ միայն չը կատարեց, այլ եւ շտապեց հրատարակել պաշարման դրութիւն: Եկողների պատմածները անհաւատալի են: Մի քանի հազար զէնքեր են խլել բնակիչներից, տները խուզարկում են ու թալանում: Մի ահռելի միտինգի ժամանակ զօրքը վրայ է հասել եւ կոտորել. ի միջի այլոց սպանուած են երեք [illegible]:

Թիֆլիսի Դաշնակցական խմբերը շատ զոհ չ'ունեցան. հազիւ մի քանի սպանուած, եւ մօտ 10—20 վիրաւոր: Բայց այդ զոհերի մէջ էր եւ մի ընտիր տղայ, խնուսցի Մուշեղը. 20—25 տարեկան երիտասարդ, համեստ, թիկնաւէտ մի տղամարդ, սարից պոկած մի հսկայ: Եւ բոլորս լացինք այդ մահը, մի հերոսական մահ, որ Խարփուղի թաղում տեղի ունեցաւ, երբ կտրիճ երիտասարդը իր խմբով ներս խուժեց թուրքերի դիրքը, կոտորեց եւ կրակ տուեց: Աւաղ որ անխոհեմաբար ուշ էր յետ քաշուել: Թաղումը յուզիչ էր: Որքա՜ն մայրեր էին լալիս այդ „Ղ ա ր ի բ Ա խ պ ո ր ը", ինչպէս անւանում էին նրան իրանց գովքի մէջ Հաւլաբարի կանայք: Ուրիշ „ղարիբ" ընկերներ էլ կան այստեղ, բոլորն էլ պատիւ են բերում Թիւրքա-Հայաստանին: Ընտիր ու կատաղի մարտիկներ են, առնարիւն, հպարտ ու քաջ տղամարդիկ: Վստահութեան եւ հաւատի մի շունչ է փչում մարդու վրայ դրանց հետ խօսելիս. մռայլ են, լուրջ, ճակատները կնճռոտ, բայց որքա՜ն ոյժ, որքան եռանդ... Եւ այլ ու այլ տեսակ հրաշալի մեր ոյժերը, ցաւ է տեսնել, վատնւում են մի ամուլ, ամօթալի պայքարի վրայ շնորհիւ մի բարբարոս կառավարութեան, որ կորցրել է ամօթի վերջին նշոյլը...

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

ՄՕՍԿՎԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՐԷԱԿՑԻԱ

(Թղթակցութիւն)

—

ՄՕՍԿՎԱ, յունուարի 10

Հեռագիրները ձեզ հասած եւ ծանօթացրած կը լինին, անշուշտ, անցած դեկտեմբեր ամսի անմոռանալի դէպքերի հետ, բայց այդ հակիրճ տեղեկութիւնները լիակատար լինելուց շատ հեռու են. դժբախտաբար այն բոլոր բուն ժողովրդասիրական հրատարակութիւնները, որոնք միայն կարող էին ճիշտ լուսաբանութիւն տալ ներկայ դրութեանը—դատապարտուած են լռութեան: Մնացած թերթերը բացատրում են անցքերը կամ սեւ հարիւրեակի, կամ ամենաշատը՝ լիբերալ-բուրժուական տեսակէտից: Այստեղի լիբերալ շրջանները սիրում են ամեն մի անյաջողութիւն „ազատագրական շարժման" մէջ վերագրել յեղափոխականներին, իսկ իրենց համարել ամեն մի քաղաքական յաղթութեան եւ բարիքի հեղինակ: Բայց թողնենք դրանց, եւ աշխատենք ըստ կարելոյն գնահատել անցած դէպքերը:

Ամենից առաջ մեզ ասում են, որ ապստամբութիւնը անյաջող էր. նա ճնշուեց եւ առաջ բերեց ներկայ դաժան րէակցիան: Ճշմարի՞տ է արդեօք այս առարկութիւնը:

Մոսկւայի վերջին դէպքերի վերաբերմամբ կարելի է վիճել տակտիկայի, ընտրած մօմենտի տեսակէտից, ոյժերի փոխադարձ յարաբերութեան տեսակէտից, բայց ընդհանրապէս յեղափոխութիւնը դատապարտելու համար հարկաւոր է մի ուրիշ, հակադիր թէօրիա մշակել եւ վէճը դարձնել սկզբունքային: Մոսկւայի ապստամբութիւնը նպատակին չը հասաւ, ճիշտ է, բայց չի կարելի հերքել նրա օգտակարութիւնը: Նա անյաջող էր, որովհետեւ չը հասցրեց իր նպատակին, բայց նա օգտակար էր, որովհետեւ ժողովուրդը, աշխատաւոր դասերը դուրս եկան իրենց բռնաբարուած իրաւունքները պաշտպանելու. ընդհարուեցին „կառավարութիւն" կոչուած բռնակալ ոյժի հետ, թէեւ ինչ-ինչ անբարեյաջող հանգամանքներ թոյլ չը տուին նրանց հասնել արդար նպատակին: Անյաջող կը լինէր շարժումը այն տեսակէտից, եթէ բանւորութիւնը չը լսէր իր առաջնորդների ձայնը, տատանուէր, կամ առաջ բերէր ներքին պառակտում: Այդպիսի դէպքեր տեղի չունեցան—ա՛յնքան

համբերաշխ և ոգևորւած էր բանւորական մասսան... Խուլիգանական հակա-յեղափոխութիւն տեղի չունեցաւ, թէև ժողովուրդը տանջանքների գագաթնակէտին էր հասել, և ինչպէս յայտնի է, այդպիսի պայմանները միշտ հակա-յեղափոխութեան նպաստաւոր հող են ստեղծում, երբ ժողովուրդը հիասթափւում, յոգնում է, իսկ կառավարութիւնը շահագործում է այդ տրամադրութիւնը:

Միւս կողմից քննենք հէնց բուն դէպքերը. ի՞նչ են ցոյց տալիս նրանք: Ամբողջ մի շաբաթ քաղաքի մեծ մասը յեղափոխականների ձեռքին էր. ահաբեկւած ոստիկանութիւնը անհետացել էր, ապաստանել քաղաքի մի քանի ոստիկանատներում և ստիպւած էր պաշտպանողական դիրք բռնել յարձակւող յեղափոխական զինւորախմբերի դէմ: Զինւորականները այնքան ահաբեկւած էին, որ ծպտեալ էին ման գալիս և խմբերով:

Թէ կառավարութիւնը ինչ աստիճան վստահ չէր իր ոյժերի վրայ, որքան շփոթւած և որքան զարհուրած „կարմիր հրէշից", դա երևում էր այն տարօրինակ եղանակից, որով նա կռւում էր ըմբոստների դէմ: Զինւորները և ժանդարմները աջ ու ձախ անմիտ զալպեր էին տալիս բոլորովին անտեղի, թնդանօթներից արձակւում էին բոլորովին „անմեղ" ժողովրդի վրայ, որ ոչ մի առնչութիւն չունէր ապստամբների հետ, ամենամարդաշատ փողոցներում թնդանօթներից „կարտեչ" էին արձակում և մայթերը երեխաների և կանանց դիակներով ծածկում. Դօն-Քիշոտի հիւանդ երևակայութիւնը փոխ առած՝ Մոսկւայի „ցամաքային ծովապետ" Դուբասովը հրամայում էր ռմբակոծել հոյակապ տներ, ուր ոչ մի ապստամբ չը կար, բայց „կարող էր լինել"...

Ապստամբութեան վերջին օրերին, Պրեսնեա կոչւած քաղաքամասում, միապետական կառավարութեան անկման ամենաբնորոշ փաստեր տեղի ունեցան: Նա խըփում էր աջ ու ձախ. թէև մի քանի գործարաններում և տներում էին կենտրոնացած յեղափոխական զինւորախմբերը, բայց ռմբակոծութեան արժանացաւ ամբողջ քաղաքամասը: Ռմբակոծութիւնից զարհուրած Պրեսնեայի խաղաղ բնակիչները դուրս էին թափւում փողոցները, ուր նրանց անխնայ կոտորում էին Դուբասովի զօրքերը: Եւ եթէ նկարագրելու լինենք այդ տեսարանները, շատ երկար կը տևէր: Մենք միայն ուզում ենք ցոյց տալ, որ այս կոտորածները հոգեբանօրէն բղխում էին „կառավարութեան" տրամադրութիւնից, երբ ամենափոքրիկ հարւածը նրան ենթադրել էր տալիս ահագին դիմադրող ոյժ, երբ ամեն մի անցնող-գնացող, եթէ նա զինւորական համազգեստ չունէր, համարւում էր յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն և տ ե ր ր օ ր ի ս տ, և նա հարւածում էր, կոտորում էր հարիւրներով անմեղներ, յուսալով և ենթադրելով որ դրանց մէջ կը լինեն գէթ մի քանի յեղափոխականներ...

Կառավարութեան դրութիւնը փափուկ էր և յաղթութեան յոյսերը պրօբլեմատիք նաև շնորհիւ մի այլ պատճառի—նա ունէր „կասկածւած", և ոչ միայն կասկածւած, այլ և ուղղակի „անյուսալի" զօրամասեր: Յայտնի է, որ այստեղի դէպքերից մի քանի օր առաջ, Մոսկւայի զօրքերի մէջ սկսւեց սովորական զինւորական շարժում, Ռոստովսկի և մի ուրիշ վաշտ ըմբոստացան, հեռացրին սպաներին և սկսեցին ժողովներ կազմել յեղափոխականների հետ. ըմբոստացաւ նաև գընդաձիգ վաշտը, բայց կառավարութեան անթիւ ջանքերը մի կողմից՝ և, ինչպէս պատմում են, ղեկավարների և զինւորների մէջ տեղի ունեցած մի քանի թիւրիմացութիւնները միւս կողմից՝ պառակտում առաջ բերեցին ըմբոստների շարքերում և միապետութիւնը կրկին տէր դարձաւ զինւորական դրութեան: Ինչպէս պատմում են, ապստամբութեան օրերում այդ ը մ բ ո ս տ ն ե ր ի ն զինաթափ էին արել և փակել. յամենայն դէպս, նրանց դուրս չը բերեցին ժողովրդի դէմ կռւելու. Թէ ոստիկանութիւնը և թէ կռւող դրագուններն ու ժանդարմները կռւի օրերին, ինչպէս պնդում են նրանց մերձաւորները, արժանացել էին չը տեսնւած, չը լսւած հ ա յ ր ա կ ա ն խնամքի: Չընայած գործադուլին՝ „մարտնչողները" կերակրւում էին արտակարգ ճոխութեամբ, ստանում էին նաև փող: Փողոց էին դուրս բերում բոլորին հարբած և տալիս էին կատարեալ լիազօրութիւն գործելու և „հայրենիքի թշնամիներին" պատժելու, ինչպէս կը բարեհաճեն... վերջինների կատարած բարբարոսութիւնները նկարագրելու ոչ մի հնարաւորութիւն չը կայ: Նրանց արարքները պատկերացնելու համար՝ որքան կարող էք, ազատութիւն տւէք ձեր երևակայութեանը: Փոքրիկ երեխաներին սրերով և սւիններով խողխողելը միջակ չարագործութիւն էր համարւում: „Կարմիր խաչի" խմբակները գնդակահարելը՝ պարտականութիւն էր: Այդպէս էր հրամայել Դուբասովը, որը չէր ցանկանում ճանաչել „Կարմիր խաչի" կազմակերպութիւնը իբրև չէզոք մարմին (իր յայտարարութիւններից մէկում): Մենք եղանք երկու մեծ հիւանդանոցներում և մեզ սարսափ պատճառեց վիրաւորւած երեխաների ճնշող մեծամասնութիւնը...

Այս բոլոր բարբարոսութիւնների թագն ու պսակն եղաւ մի արտակարգ վայրենի արարք—կառավարութեան արբանեակը յանդգնեց հարւածել գիտութիւնը: Դա պրօֆէսօր Վօրօբեօվի աներևակայելի սպանութիւնն էր: Դէպքը այնքան այլանդակ էր, որ մինչև անգամ Դուբասովի կառավարութիւնը իրեն անյարմար դրութեան մէջ զգաց և այժմ, հարազատ որդուն դատաստանից ազատելու համար, ձգնում է ա ն օ ր մ ա լ յայտարարել նրան. հերոսների շրջանից ստիպւած է գլորել հոգեկան հիւանդների շրջանը... Եթէ սրա վրայ աւելացնենք այն մեծ տպաւորութիւնը, որ թողել են ապստամբները զօրքերի և ոստիկանների վրայ՝ իրենց քաջարի յարձակումներով և հերոսական դիմադրութեամբ, եթէ աւելացնենք այն զգալի կորուստները, որ ունեցաւ Դուբասովը այս կռւում (պաշտօնական յայտարարութիւնը չափազանց նւազեցրել է թւերը), այն ժամանակ կարելի է փոքր ի շատէ ճիշտ գնահատութիւն տալ յեղափոխական կռւին: Չմոռանանք նաև այն հանգամանքը, որ կառավարութիւնը չէր, որ գրաւեց յեղափոխականների դիրքերի մեծ մասը. իրենք ապստամբները քանդեցին իրենց բարրիկադները ժողովրդի օգնութեամբ:

Սակայն ինչպէս վերևում յիշեցինք, մի խոշոր առարկութիւն էլ կայ յեղափոխականների դէմ: Ասում են, որ այս անաջող ապստամբութիւնը պատճառ եղաւ ներկայ ռեակցիային, հետևաբար կառավարութեան յաղ-

թութիւնը մեծ է, եթէ նա այդպէս վճռական կերպով փոխեց իր քաղաքականութիւնը:

Այս առարկութիւնը չի կարող դիմանալ լուրջ քննադատութեան: Ինչպէս, եթէ մենք ուշադիր լինենք ռէակցիայի ծագումը, կը գտնենք նրան վերջին գործադուլից շատ առաջ: Կառավարութիւնը հոկտեմբերի հսկայական գործադուլից, ինչպէս և պօգրօմներից ու Լեհաստանի պատերազմական դրութեան առթիւ տեղի ունեցած փոքրիկ գործադուլից յետոյ համոզուեց, որ նա չափազանցրել էր դիմադրական շարժման ոյժը, որ ընդհանուր գործադուլը այնքան էլ սարսափելի բան չէ, ինչպէս կարծում էր առաջ: Եւ եթէ նա անմիջապէս չը սկսեց իր յետադիմական ընթացքը և ճնշումները—պատճառը՝ մի կողմից զինուորական ահարկու ըմբոստութիւններն էին, որոնց պէտք է վերջ տրուէր, միւս կողմից էլ,—և սա շատ կարեւոր է,—կառավարութիւնը ձգտում էր լաւ ծանօթանալ յեղափոխականների ոյժերի, նրանց կազմակերպութիւնների, կուսակցութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների հետ, ուսումնասիրել նրանց տակտիկը, թոյլ կողմերը, մի հանգամանք, որ ապագայ ընդհարման համար շատ կարեւոր էր:

Ահա թէ ինչով մասամբ կարելի է բացատրել այն լայն ազատութիւնը, որ վայելեցին ձախակողմեան կուսակցութիւնները և նրանց օրգանները համարեա ամբողջ մի ամիս: Այս բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելուց յետոյ ռէակցիան արդէն գլուխը բարձրացրեց: Առիթը գտնել դժուար չէր—Հրատարակեցին միութիւնների վերաբերեալ կանոնները և փոստ-հեռագրական Միութեան անդամները հրաւիրեցան լուծել այդ „ապօրինի" միութիւնը: Բուրժուական անհեռատես թերթերը կառավարութեան յամառութիւնը վերագրում էին որեւիցէ մինիստր Դուրնովօի ինքնասիրութեան, այնինչ այդ դէպքը մի ամբողջ շրջանի սկիզբն էր կազմում և ունէր քաղաքական կարեւոր նշանակութիւն: Սկսեցին մի շարք քննութիւններ, բանտարկութիւններ (օրինակ, գիւղացիական միութեան հիմնադիրների և այլն): Նշմարուեց արհամարհական վերաբերմունք դէպի լիբերալները (զեմստվօական և քաղաքային գործիչների, ներկայացուցիչների ընդունելութիւնը Վիտտէի մօտ և երկար ժամանակ անպատասխան թողնելը) և այլ սրա նման ռէակցիայի սիմպտոմներ: Հարկաւոր էր գրգռել բանուորութիւնը, մի կերպ նրան փողոց դուրս բերել, բաժանել յեղափոխականներին լիբերալներից, որոնք, թէև շատ տարբեր եղանակներով, բայց միահամուռ յարձակումներ էին գործում կառավարութեան վրայ: Կոնֆլիկտը անխուսափելի էր: Պետերբուրգի բանուորները մի քանի անգամ գրեցին, թէ նրանք դուրս կը գան կռւի դաշտ այն ժամանակ, երբ դա ձեռնտու կը լինի իրենց, և ոչ թէ Դուրնովօին: Ընդհարումը արդէն սկսուել էր, միայն պաշտօնապէս չէր յայտարարուած:

Կառավարութիւնը չէր կարող երկար սպասել, հարկաւոր էր ռէակցիային „օրինաւոր" ընթացք տալ, որը արդէն ժամանակի հարց էր դարձել: Բանուորութեանը մենամարտութեան կանչելու համար հարկաւոր էր վիրաւորել նրան: Վիտտէն վճռողական քայլ արեց—բանտարկեց բանուորական պատգամաւորների խորհուրդը, իր ամբողջ կազմով: Եւ անկարելի եղաւ յետաձգել ընդհանուր գործադուլը, որին միացաւ Մոսկուայի ապստամբութիւնը... Ռէակցիան իր ընթացքը շարունակեց առանց որևէ օրգանական կապի ապստամբութեան հետ: Նա միայն ընդունեց արտաքին փայլ: Կառավարութիւնը ցոյց էր տալիս, որ իբր թէ նուաճում է ապստամբներին, այն ինչ նա զբաղուած էր բոլորովին այլ գործերով: Ապստամբութիւնը Մոսկուայումն էր, իսկ Տուլայում, Տօմսկում, Սարատովում, Կիշնևում պէտք էր ընտրութիւնների վրայ ազդել ամենացինիկ կերպով: Հարկաւոր էր բանտերը լցնել ամենահամեստ լիբերալներով, և խանգարել յեղափոխութիւնը դատափետող Սահմանադիր-Դեմոկրատականների ժողովները:

Ոչ, ապստամբութիւնը չէր ռէակցիայի պատճառը: Անկախ դրանից, ռէակցիան նպատակ դրեց գրաւել կառավարութեան շուրջը պահպանողական տարրերը, և այդ նպատակով արդէն ամենաեռանդուն ագիտացիա, ամեն միջոց գործ է դրւում պառակտել դիմադրական ոյժերը, քայքայել նրանց կազմակերպութիւնը: Եւ այժմ սկսուած է մի կռիւ կառավարութեան և օպպօզիցիայի մէջ, չարաբաստիկ դումայի շուրջը: Բայց դրա մասին յաջորդ անգամ:

Շ.

ԱՄՍԱԼՈՒՐԵՐ

Եւրոպայի հայասէրների դիմումը Միացեալ-Նահանգների նախագահ Ռօզվելտին արձագանք գտաւ հայկական գաղութների մէջ: Փետրվարի 17-ին Ժընեվում տեղի ունեցաւ հայկական ժողով, մասնակցութեամբ ուսանողութեան և հայ գաղութի, և որոշումը արդէն հեռագրով հաղորդուեց Ռօզվելտին: Այդ որոշման մէջ յոյս է յայտնուած, որ Անդրատլանտեան Մեծ հանրապետութեան ներկայացուցիչը իր բոլոր ջանքերը գործ կը դնի Թիւրքահայկական խնդիրը, սրբագործուած միջազգային դաշնագրերով, ներկայացնելու Լահէյի վեհաժողովին: Նոյն մաքով հեռագիրներ են ուղարկուած արդէն բուլղարական կարեւոր հայ գաղութներից՝ Սօֆիայից, Ռուսչուկից և Վառնայից, որտեղ այդ նպատակով կազմակերպուեցին յատուկ և բազմամարդ միտինգներ: Նոյնպիսի դիմումն անելու պատրաստութիւններ են տեսնւում Եգիպտոս և Ամերիկա: Եւրոպական ուրիշ հայ գաղութները՝ հիմք ունինք կարծելու, յետ չը պիտի մնան և պիտի միացնեն իրենց ձայնը ընդհանուր կոչին:

*

Հրաւիրում ենք հայ հասարակութեան ուշադրութիւնը Լոնդօնում սկսուած անգլիերէն „Pro Armenia"-ի վրայ, որ նոյն նպատակն ունի, ինչ որ Պարիզի "Pro Armenia"-ն:

*

Մեր յեղափոխական մամուլը հարստացաւ մի նոր և կարեւոր հրատարակութեամբ,—„Յառաջ" լրագիրը, որ սկսեց լոյս տեսնել յունուար ամսից Թիֆլիսում և նուիրուած պիտի լինի Դաշնակցական գաղափարների տարածման:

*

Փետրուար 27-ին Թիֆլիսից ստացանք հետևեալ հեռագիրը. „Կառավարութիւնը սիստեմատիկաբար զինաթափ է անում հայերին, կատարելապէս հանգիստ թողնելով թուրքերին":

*

Այս օրերս Դաշնակցութեան Ժընեվի տպարանից լոյս տեսաւ մի նոր բրօշիւր, „Մեծ մարդասպանի դէմ" վերնագրով, որ Աբդիւլ-Համիդի դէմ եղած մահափորձի դատավարութեան պաշտօնական արձանագրութիւնն է: „Դրօշակի" խմբագրութեան կողմից բրօշիւրին կցած յառաջաբանի մէջ, ի միջի այլոց, ասուած է.

„Այդ գաւեշտական հայհոյանքներին, ուղղած Յեղափոխ-

խութեան հասցէին, անէծքները, թափած ամբաստանեալների գլխին, անձայն կեղծիքները, սարքած մեղադրողների եւ նրանց ծրագրի շուրջը, վերջապէս անգութ տանջանքները, գործադրուած անմեղ կալանաւորների վրայ,—են եւ կը մնան անհերքելի վաւերագրեր՝ որ այս դատը խորապէս ախտաւոր է, զուրկ արդարադատութեան տարրական պահանջներից, համեմատ նախամտածուած չարամտութեամբ։ Ապագայ յեղափոխական պատմութեանն է վերապահուած՝ մերկացնել նոյեմբերեան անարգ դատավարութիւնը եւ հրապարակ հանել փ ա ս տ ե ր ը իրենց իսկական կերպարանքով։ Մեր առնելիքը այսօրուան չէ պատկանում։ Բայց մի բան, որ կարող ենք եւ պէտք է ասենք այսօր—այն է, որ այդ նենգամիտ դատավարութեան տակ թաքնուած սպառնալիքները չեն, որ պիտի կանգնեցնեն հայ ժողովրդի Յեղափոխական մարտը, ազատագրական մի արդար մարտ, որը անյաղթ եւ անյողդողդ, կը շարունակէ դիմել իր գլխաւոր նպատակին—ոչնչացնելու այն ռէժիմը, որ քամեց արիւնը թ՛է հայի, թ՛է մակեդոնացու, թ՛է քրիստոնեայի, եւ նոյնիսկ մահմէդականի, որոնց բոլորի կրծքից հնչեց ցասման եւ ափսոսանքի մի ճիչ յուլիսի 21-ին, երբ հեռագիրը գուժեց ահաւորական հարուածի սպառնալիք վիժումը…"

*

Վստահելի աղբիւրից մեզ տեղեկացնում են, որ Կովկասի այժմեան փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովի հրամարականի կամ յետ կանչուելու լուրը՝ անհիմն է։ Փոխարքան համարւում է կենտրոնական կառավարութեան քաղաքական ինտրիգների հաւատարիմ գործակալ եւ այդ պատճառով նրա դժբախտ պաշտօնավարութիւնը դեռ անորոշական պիտի լինի։

*

Նոր-Նախիջեւանում յունուարի վերջերին տեղի ունեցաւ հայկական մի բազմամարդ մ ի տ ի ն գ, որը ընդունեց հետեւեալ որոշումները.

1) Յայտնել մեր հիացմունքն ու համակրանքը կովկասեան հայ ազգաբնակութեանը՝ վերջին հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ հակայեղափոխական տարրերի դէմ ցոյց տուած անսահման տոկունութեան եւ անձնուէր ու քաջաբար վարած կռիւների համար։

2) Յայտնել խորին յարգանքներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ բոլոր այն քաջամարտիկ զինուորներին, որոնք հերոսաբար իրանց կուրծքը դէմ դրին թշնամուն եւ արեան գնով պաշտպանեցին հայ ժողովուրդը։

3) Յայտնել մեր արհամարհանքը բոլոր դրդիչներին եւ նոցա գործիք դարձած ագէտ թուրք ամբոխին։

4) Պահանջել կառավարութիւնից մի կողմ թողնել իր երկդիմի քաղաքականութիւնը եւ վերջ տալ եղբայրասպան կռւին։

5) Պահանջել բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւններից, ցոյց տալ իրանց աջակցութիւնը հայ ժողովրդին, որն օրհասական կռիւ է մղում տաճիկ եւ ռուս բռնապետութեանց դէմ՝ յեղափոխական գաղափարների համար։

6) Վերջապէս, բողոքել այն յանցաւոր անտարբերութեան դէմ, որ ցոյց են տալիս մինչեւ այժմ դէպի հայ ժողովուրդը կուլտուրական ազգերը եւ նոցա շահամոլ պետութիւնները։

Ժողովը բուռն ծափահարութիւններով հաստատեց վերը յիշած որոշումները։

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Արեւմտեան Բիւրօն ստացած է՝

Ռուսաստանի.—„ԴՐԱՄ“ Կոմիտէն 5000 ֆր,
Շվէյցարիա.—Ցիւրիխ Թ. էն 50 ֆր.
Գերմանիա.—Շառլօթէնբուրգ Փ. Վ. էն 60 ֆր.
Ֆրանսիա.—Պարիզ Պ. Երիմէն 10 ֆր.
Եգիպտոս.—Աղէքսանդրիա Փոքրիկ խմբէն 103 ֆր. 60 սան. (583 ղրշ. որոն 183 ղրշ. տեղական ծախսեր):
Ամերիկա—Թրոյէն՝ ի նպաստ Դրօշակի (11 դոլար) 56 ֆր. 65 ս.

Ռումանիա.—Ֆօքշանի Ասդիկ խ. 130 ֆր. (132 ֆր. 2 ֆր. լ փոխ. ծախս): Նուիրատուներն են՝ Սուր 8, Երկաթ 8, Զօրք 8, Անտօն 8, Հայդուկ8, 8, Թափառական 6, Զոն 8, Վահրամ 8, Հուր 8, Սերուս 8, Զանգեզ 8, Առիւծ 2, Գողիաթ 8, Ճամբորդ մը 8, Գուսայր 8, Թուր 8, Նապաստակ 4, Ալիմսան 4, Ոսկի 2, Թորոս 2: Գումար 132 ֆր.

Ընդհ. գումար 5410 ֆր. եւ 25 սանտիմ:

Ամերիկայի Կեդ. Կոմիտէ՝

ԼՕՈՒԷԼԻ ԿՈՄԻՏԷՆ

1903-ին	. . . .	318 տոլար.
1904-ին	. . . .	424 „
1905-ին	. . . .	293 „

Հանրագումար 1.035 տոլար.

Պալքանեան Կեդր. Կոմիտէն՝

ՌՈՒՍՉՈՒԳԻ ԿՈՄԻՏԷ.—(1905 յուլիսէն— եւգս.) ընկերական խնճոյքէ մը 6 լեւ. 50 սան. Մանուէլեան խ. 19, Հրայր խ. 17, Տէւօր խ. 35, Թարուլ Մալխասեցի խ. 29, Բաբկէն Սիւնի խ. 22, Ռաօ խ. 36, Շամէ խ. 35, Նուէր՝ Գ. Բ. 1, Բոլոդիայէն նուէր՝ Համբարձում Եւ. Նազարէթ Եղբ. 5, Յարութիւն Միզոեան 5, Նազարէթ Տինեան 5, Արթին Զաքիկեան 5, Տիգրան Այվազեան, Մխիթար Սէմէրեան 4, Ստեփան Յակոբեան 3, Սուքիաս Չինեան 3, Վահան Բզզեան 3, Նասիպ Յակոբեան 3, Զաքար Գրիգորեան 3, Մխիթար Բարսեղեան 2, Աստուր Մարտիրոսեան 1, ՍԱՄՈՎԻՏԻ Առիւծ խ. 91. 50, Անդրանիկ խ. 91. 50, Արկած խ. 92, Կ. Օհաննէսեան նուէր 5, ՇԻՇՄՈՎԻ Առիւծ խ. 15, Վարօդ խ. 15. 50, Կայծակ խ. 23, 50. Գումար 581 լեւ 50 սանտիմ.

ՊՈՒԲՐԷՇԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ.—(1905 յունուարէն—յունիս) Անդրանիկ խ. 21 ֆր. եւս 24, եւս 27, Արամ խ. 39, եւս 36, Տիկ. Շամէ խ. 33, եւս 24, Նեմրուդ խ. 33, եւս 30, Սէրէմնեան խ. 33, եւս 33, Ֆէդայի խ. 16, եւս 15, Վազգէն խ. 16, եւս 20, Զէյթուն խ. 30, եւս 35, Կայծ խ. 21, եւս 21: Գումար 507 ֆր.

ՇՈՒՄԼԱՅԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ. — Ուժանակ խ. 59 լեւ. Խաչիկ Մարտիրոսեան խ. 4, Անդրանիկ խ. 10, Արաս խ. 16, Կայծակ խ. 7, նուէր Օ. Ա. է 5: Գումար 101 լեւ:

ՊՐԱՅԼԱՅԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ.— (1905 յուլիսէն—դեկտեմ.) Առիւծ խ. 78 ֆր. Կարմիր Լեռ խ. 54, Գուրգէն խ 66, Ադիւլ խ. 63, Նիհար խ. 83, Անդրանիկ խ. 58, Արարատ խ. 59, Եփրատ խ. 90, Արծիւ 77, Տարօն խ. 72, Նուէրներ Սիփան լեռ 5, Տիրան 4, Դանուբ 20, Զարդ 5, Հայդուկ 5, Վիժ 5, Թոռնիկ 3, Խան 5, Արդար 5, Պարոյր 5, Թափառական 15, Էբրամեան 5, Զաղացք 10, Արամեանի 10, Հողագործ 20, Տարօն խումբի 1905-ի ապառիկ 42, պատկերներու հասոյթ 18, Սրճարանի հասոյթ 500: Գումար 1382 ֆր.

ԴԱՆՈՒԲ ԿՈՄԻՏԷ.— Իր ընթերցարանի հասոյթ 305 ֆր. 15 սան. Կարմիր Խաչի դեկ. դրամանիշէն 77, Սերոբ Աղբիւր խ. 27, Ֆէդայի խ. 24, Նոր Դար 36, Զ. Արամ խ. 15, Զ. Գայլ խ. 21, Զ. Արարատ խ. 18, Զ. Նեմրութ խ. 29, Զինուոր խ. 12, Կարին խ. 21, Վարազ 36, Տրդատ խ. 12, Հագուլ խ. 24, Տրդատ խ-ի անդամ Բաբկէնին նուէր 5: Գումար 662 ֆր.

ՎԱՐՆԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷ. — Յառաջադիմական խ. 108 լեւ, Տարօն խ. 96, Կովկասեան խ. 70, Ռշտունեաց խ. 85, Հայրիկ խ. 90, Հրայր խ. 39, Բողոք խ. 41, Ավարայր խ. 41. 50, Յակոբ Գալուստեան եւ ընկերները 10. 25, Արծիւ խ. 12, Առիւծ խ. 61, Կարմիր Խաչի Քրիստափոր խ. 14, Կարմիր Խաչի Սօսէ խ. միջ. 120. 20: Գումար 787 լեւ 85 ս.

ՖԻԼԻՊԷԻ ԿՈՄԻՏԷ.—(սեպտ.—դեկտ.) Վազգէն խ. 48 լեւ, Օր. Կարմիր Խաչի Բ. տասնեակ 10. 50, Օր. Կարմիր Խաչի Գ. տասնեակ 30, ՊՕՐԻՍՕՎԿՐԱԴԻ Շմաւոնեան խ. 306. 60, Օր. Կարմիր Խաչի Ա. տաս. 9, Բ. տասն. 10. 50, Վասպուրական խ. 70, Օր. Կարմիր Խաչի Գ. տաս. 9. 50, Տուգանք Մ. Պ. է 10, Գ ա յ ա ն ի ր գ ի Անձնուրաց խ. 30 լեւ. Օր. Կարմիր Խաչի Գ. տասնեակ 10. 50, եւս 10. 50, Գ. տաս. 15. 50, Վարդգէս խ. 19. 50, Թ ա թ ա ր Բ ա զ ա ր ջ ը գ ի Ֆէդայի խ. 27, Վրէժ Ա. տասնեակ 67, Հեթում-Գագիկ խ. 84, Հրայր խ. 33, եւս 34, Վազգէն խ. 31, Անցած շրջանի ապառիկներէն 46. 50, Պատանիներէ. 30, նուէր Յ. Ա. Լ. 5: Գումար 947 ֆր. 60 սան.

ԿԱԼԱՅԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.— (1905 յուն.—դեկտեմ.) նեստեան խմբ. Ծերունի 160 ֆր. Արծիւ 120, Տալւորիկ 50, Տարօն 75, Գայլ 50, Արեգակ 45: Գումար 500 ֆր.

ՔՕՆՍՏԱՆՑԱՅԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷՆ.—(1905 յուն.—դեկտ.) Անդրանիկ խ. 155 ֆր. Արտաւազդ խ. 155. 50, Ծաղիկ խ. 59. 75, Սերոբ խ. 121, Զօր Գանձ խ. 45, Լեւոնեան խ. 131, Եփրատ 130, Կարմիր Խաչ 15, նամակներ Մ. Ս. Ք. 24: Գումար 836 ֆր. 75 սան.

Հանրագումար 3887, 75 ֆրանք եւ 2417, 95 լեւ: